

5684

ՀԱՐՍ ԵՄԻՍ
ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գրեց ԱԲԷԼ ԱՊՐԵՍԵԱՆՑ

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՅԳԱՐ»Ի

Պ ը ս ր ը ն

1924

ՄԷ

9/47.925/

Ա-68

2689

9(47.925)

Ա-68

7 JUL 2011

2011-08

**ՉՈՐՍ ԸՄԻՍ
ԽՈՐՀՐԴՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Գրեց՝ ԱԲԷԼ ԱՊՐԵՍԵԱՆՑ

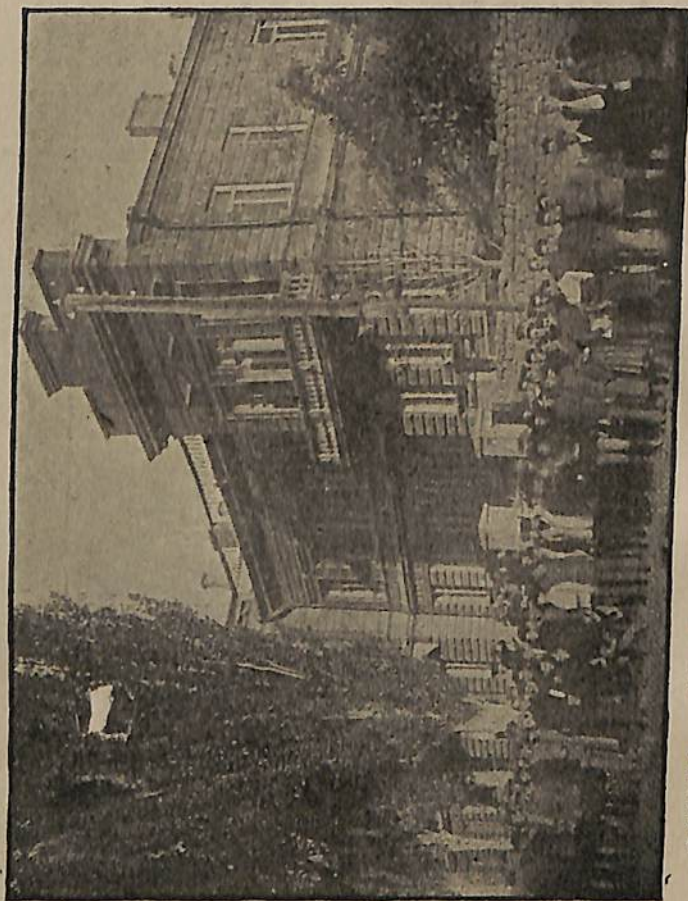

2898

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

Տպարան «ՊԱՅՔԱՐ»ի Պոսթոն

1924

ԵՐԵՎԱՆ — ԱՐԳՎԵՆՔ ՓՈԳՈՑ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒԼԻ

ԶՈՐԱ ԱՄԻՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ա.

Ամբողջ չորս տարի յեղափոխութիւնից յետոյ, մենք Ռուսաստանում ապրող զաղութահայերս բացարձակապէս կտրւած էինք Անդրկովկասից:

Այն հատ ու կտոր տեղեկութիւնները, որ մենք ստանում էինք մայրաքաղաքի թերթերից, մեր երկրի, մասնաւորապէս Հայաստանի դրութեան մասին, շատ սուղ էին, եւ չէին տալիս կատարեալ պատկերը երկրի քաղաքական, կուլտուրական, եւ տնտեսական դրութեան:

Անցեալ ամառ ինձ վիճակեց անցնել Հայաստան: Եւ չորս ամսեայ այդ ճանապարհորդութիւնը մեր հայրենիքում, իր ներկայի շատ միութարիչ կողմերի հետ, թողեց ինձ վրայ եւ ծանր ու ճնշող տպաւորութիւն իր մօտիկ անցեալով:

Երբ էջմիածնի մատենադարանում նստած, եւ աչքի էի անցնում, վերջին մի քանի տարիներում անցած դարձածը մեր երկրում, մնում էի ապշած:

Այբանութիւն, աւեր, թալան, զաղթականութիւն, սով, պատերազմ, մէկը միւսից աւելի դաժան, մէկը միւսից աւելի սարսափելի, սինկմօտօղբաֆի պատկերների պէս, զալիս անցնում էին իմ առաջից:

1918, 1919, 1920, այդ թւականները պատկանում են հայկական ցեղի պատմութեան ամենադառն տարեգրութիւնների թւին, եւ դեռ շատ երկար տա-

2695-2011

րիններ, անէծքով կ'իշխէր ընդհանուր աշխարհը, որ հայի օճախ է վառուում աշտօր եւ կ'վառէր ապագայում:

Աղէտալի պատերազմը ցնցեց հայութիւնը իր ամբողջ գոյութեամբ: Երբեք հայ ժողովուրդը այդպիսի ծանր եւ արիւնալի օրեր չէր ունեցել, ինչպէս վերջին այդ մի քանի տարիները:

Անակնկալների շարքեր եկել անցել էին նրա գլխով, եւ աւերի մատնւած ժողովրդին, ամայացած երկրին, հասցրել վերջին ճգնաժամին:

* * *

1923 Յունիսին էր, որ ես ճանապարհւեցի Անտրախանից: Առաջին քաղաքը Հայաստանի իմ ճանապարհին Բաղուս էր, ուր շողենաւ մեզ ցած բերեց երեք օրից յետոյ:

Բաղուս այն քաղաքն էր, ուր Թագաւորական Ռուսաստանը, տարիներով երկու հարեւան խաղաղ ժողովրդների մէջ, իր սերմանած թշնամութեան առաջին պտուղները քաղեց:

Կովկասի փոխարքայ իշխան Գալիցինի դժբաժանը եւ Բագուի նահանգապետ գեներալ Նալկաչիկէի անմիջական գործակցութեամբ, 1904 թւից, սկսեցին այնտեղից հայ թուրքական ընդհարումները, որոնք ծայր տալով Բաղուսում, լայն ալիքներով տարածեցին այնուհետեւ ամբողջ Անդրկովկասում, եւ պատճառ դառան ազգամիջեան անընդհատ կռիւների:

Կռիւների, որոնք աւերակների վերածեցին հայ եւ մահմետական աշխատաւորներով բնակւած ահապին շրջաններ:

* * *

Բաղուց սկսած, երկաթուղին անցնում է հարթ, աւազոտ, չոր դաշտավայրերով: Ահա մէկը միւսի ե-

տեղից երեւում են քանդուած եւ վառւած կայարաններ, աւերւած գիւղերի փլատակներ, քանդուած եւ անմարդաբնակ տներ:

Կենդանի եւ անխօս վկաներ, սոսկալի օրերի:

Անցնում ենք Ազրբէյջանը: Գնացքը մտնում է Վրաստանի սահմանները: Թիֆլիսին մօտիկ, Նաֆթլուղը, վերջին կայարանն է, ուր մենք ցած ենք իջնում գնացքից:

— «Պէտք է սպասէք Հայաստանի գնացքին», ասում են մեզ:

Հայաստանի գնացքի՞ն... .

Մի շարք յիշողութիւններ պաշարում են միտքս: Ութսունական թւականների սկզբներն էին: Տարւել էինք բոլորս էլ երազներով:

Բաֆֆի, Պատկանեան, Արծրունի... .

Ուզում էինք մենք էլ ազատուել Բուլղարների պէս: Գլուխներս տաքացած, առանց գէնքի եւ դրամի կարծում էինք որ մի բուռն ապստամբներով, կարող էինք ոտքի կանգնեցնել երկիրը եւ կենքի մէջ իրականացնել Բաֆֆի եւ Գամառ-Քաթիպայի տենչանքները:

Որպէս թիթեռներ թռչում էինք անմտօրէն դէպի կրակը:

Ես տեսայ ուսանող Կուկուեանին, այդ տարիներում, երբ նա մի քանի տասնեակ այդպիսի երազող երիտասարդների գլուխն անցած, մետաքսայեւ եռագոյն դրօշակը առջեւից, «Մեր Հայրենիք»ը երգելով, գնում էին... Հայաստանի փրկելու:

Նրանք նոյն իսկ սահմանը չանցան: Հենց սահմանի վրայ, սահմանապահ կողակները, հրապանածգութեան բռնելով նրանց հետ, մի քանիսին սպանեցին եւ փրաւորելուց յետոյ, միւսներին կալանաւորւած բերին եւ Կարսի բանտը դրին:

Շատ չէր անցել, ես նորից տեսայ այդ խումբը,

իր առաջնորդի հետ, այս անգամ Բաթումի նաւահանգստում, երբ նրանց, որպէս տաժանակիր աշխատանքի դատապարտւածներէ, նաւ էին նստեցնում, Սախալին քշելու:

Ինչքա՞ն այդպիսի անձնազոհ, երազող Լերիտասարդներ, առանց խորը մտածելու իրենց անելիքներէ հետեւանքներէ մասին, շատ անգամ պրօվակատօրներէ դրդմամբ, գնում էին մեռնելու եւ իրենց հետ քաշ էին տալիս հարիւր հազարաւոր անմեղ զոհեր չարքաշ գիւղացիներից, որոնց անասունների պէս մորթում էին յետոյ, կատաղած եւ վրէժխնդիր քրդերը:

Արծրունին կարծում էր, որ այդպիսի յեղափոխական ցոյցերը, այդպիսի մասսայական կոտորածները Եւրոպային կը դրդեն աւտօնոմիա (ինքնավարութիւն) տալու հայերին:

Եւ յիրաւի, ամէն մի այդպիսի ջարդից յետոյ, Եւրոպայի, մանաւանդ Անգլիայի պարլամենտները դրդողում էին Սուլթանի դէմ ուղղւած ճառերով:

Հետեւանքը՝

Շատ լաւ էր հասկանում թուրք տիպլօմատիան այդ աղմուկների միտքը, եւ բաւական է, որ նա քցեր այդ հաչոցների առաջ մի կտոր ոսկոր, որեւէ կոնցեսիա, որեւէ կղզի եւ ամէն ինչ դադարւում էր:

Այդ կրճելու ոսկորն էր որ հետաքրքրում էր ընչաքաղց Եւրոպային եւ ոչ թէ հայերը: Շատ անգամ հենց այդպիսի ոսկորների համար էր, որ մեղ պրօվակացիաներով, կորստի էին դրկում:

Ջարական կառավարութեան հին արխիւները բաց են անում մեղ մի շարք այդպիսի ծրագիրներ:

Վերջին համաշխարհային պատերազմին երբ մենք կաշից դուրս էինք գալիս, օգնելու Ռուսաստանին եւ նրա դաշնակիցներին, մեր բոլոր ունե-

ցածով, մեր զաւակներով. երբ մենք վստահ էինք որ կ'ունենանք ազատ հայրենիք, այդ հայրենիքը, Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի մէջ, բաժանւած է կղիլ արդէն, ընդհանուր համաձայնութեամբ: Եւ ոչ միայն բաժանւած, այլ եւ որոշւած ու ծրագրւած որ այդ երկրների ո'ր մասերը կ'անցնեն Ռուսաստանին:

«Հայաստանը մեզ պէտք է, միայն առանց Հայերի»: Դա Լօրանով-Ռոստովսկու Լօգունգն էր, որ ռուս քաղաքականութիւնը գլուխ էր բերում պատերազմի ընթացքում:

Վանի դիտաւորեալ նահանջը, ահա ձեզ, ամենախոշոր փաստը:

Մենք հաւատում էինք մեր քրիստոնեայ, վեհանձն կառավարութեան, եւ մեր իտիօտական ոգեւորութեան մէջ, չէինք տեսնում, որ մենք խաղալիք էինք դարձել Վօրոնցով-Դաշկովների ձեռքում:

Բայց... բաւական է: Հեռու... դէն գնացէք, ծանր յիշողութիւններ: Փոթորիկն ու ամպերն անցան:

Սաղաղ է այժմ մայրենի երկրում: Դարերի տառապանքից յետոյ, այդ մի փոքրիկ անկիւնը ունինք դոնէ, ուր գլուխներս հանդիստ, կարող ենք ապրիլ:

* * *

Ահա եւ Հայաստանի գնացքը:

Նա թռչում է սիրուն դաշտերով, ձորերով, հովիտներով. կտրում է ժայռերը, անցնում է լեռները թունելներով: Նա նման չէ Բազի ամալի եւ չորացած դաշտերին:

Հայաստան երկիր դրախտավայր,

Դու, մարդկայնոց ցեղիս օրրան.

Դու եւ բնիկ իմ հայրենիք...:

Յիշում էք աւամայից հին երգի խօսքերը:

Մօտենում ենք Ալեքսանդրապոլին:

Ինչե՛ր չեն անցել այդտեղ: Ի՞նչ սոսկալի օրեր նա չէ քաշել տաճկական առաջին եւ երկրորդ արշաւանքներին 18 եւ 20 թւականներին:

Իմ ծրագրից դուրս է այս անգամ, քաղաքական անցքերը նկարագրել:

Չորս ամիս մնալով Հայաստանում, ես կ'ցանկանայի միայն ծանօթացնել ընթերցողին այն տրււթիւթիւթիւթի հետ, որ ես ստացայ այնտեղ:

Տալ, արդի Սորհրդային Հայաստանի տնտեսական եւ կուլտուրական կեանքի մի աղօտ պատկերը:

Այն, ինչ որ կայ:

Հայաստանի քաղաքական կեանքը 18—21 թւականներին, նրանում անցած դարձածները այդ տարիներում, դա ես թողնում եմ: Դա մի կտոր է Դանտէի Դժոխքից:

* * *

Գնացքը առաջ է սլանում: Մի փոքր էլ եւ ահա իմ առաջ փուլած է Արարատեան դաշտը իր սքանչելի գեղեցկութեամբ: Սաղարդի այգիներ, բամբակի արտեր, կանաչ ծառաստաններ: Հեռուն սահմանի վրայ Մասիսն է իր ձիւնափայլ դադաթով, փոքր Մասիսը կողքին, չուրջը երկար շարք գեղեցիկ լեռներ, ալիքաւոր գեղադրական բարձրութիւններով:

Որքա՞ն գեղեցիկ են նրանք եւ որքան հարապատ:

Որքա՞ն մարդկային տառապանքներ եկել անցել են այդ երկու լուռ վկաների հանդիսաւորութեամբ:

Դարերի տանջանքը մի թշուառ ազգի, որ իր աչքը չէր հեռացնում նրանց կատարներից, լուռ եւ անտրտուն իր բաժին ընկած հալածանքը տանելով: Նա չէր թողնում իր հողը, իր օջախը, իր «վաթան»ը:

Չէր հեռանում երկրից: Եւ ահա վերջապէս անհուն տանջանքներից յետոյ, արիւնաքամ եղած, որբերի եւ զաղթականների աշխարհ դարձած, այդ փոքրիկ երկրում, կեանք է առել մի հանրապետութիւն, որ ամէն մի ջանք գործ է դնում, խաղաղ աշխատանքով, առաջդիմութեան ուղին հարթելու:

Դադարել է արցունքը Հայ Ժողովրդի: Գիւղացի եւ բանուոր, ապահով ու հանգիստ, կարկտում են իրենց քանդած օջախը. չէնացնում են իրենց փոքր, բայց սեպհական ու ազատ հայրենիքը:

Ահա եւ մեր մայրաքաղաքը: Գնացքը մօտենում է նրան: Ողջո՞յն քեզ, մանուկ հանրապետութիւն:

* * *

Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների մէջ, Հայաստանը ամէնից քիչ տերիտորիայ ունեցողն է: Նրա մէջ չէ մտնում նոյն իսկ Երեւանի նահանգի ամբողջութիւնը:

Մինչդեռ Ազրբէյջանը ունի 78,000, Վրաստանը 70,000 քառակուսի վերստ տարածութիւն, Հայաստանի տերիտորիան 25,012 վերստ է միայն:

Այդ 25 հազար վերստի, կամ ուրիշ խօսքով 3,200,000 տեսեաւտինի, 180,000 տեսեաւտին բլոնում են անտառները, 750,000 տեսեաւտին արօտատեղիները եւ 1,781,000 պիտանի հողեր: Մնում են մշակութեան համար բոլորովին անպէտք 39,000 տեսեաւտին, որի մէջ մտնում է եւ Սեւանայ ծովափը:

Հայաստանը ունի երկու մեծ եւ ութ փոքր քաղաքներ: Դրանք են: Մեծերը՝ Երեւանն ու Ալեքսանդրապոլը: Փոքրերը՝ Էջմիածին, Նոր-Բայազիտ, Ղարաբաղիսա, Դիլիջան, Ալտարակ, Մեղրի, Ջալալ-Օղլի եւ Գեօրիս:

Գիւղերի թիւն է 1,101: 146,243 տնտեսութեամբ:

Ազգաբնակչության թիւը 1922ի վիճակագրութեամբ կը թիւ 800,000, այժմ հաշոււմ են քիչ պակաս միլիոնից:

Դրանցից Հայեր 72, Մուսուլմաններ 18, Ռուսներ 7, Եզդիտի, Քուրդ, Ասորի, Յոյն եւ այլն 3:

* * *

Խորհրդային Հայաստանին ժառանգութիւն էր մնացել մի երկիր, որ սխառեմաթիքօրէն քարուքանդ էր եղել թէ պատերազմի եւ թէ ներքին խռովութիւնների պատճառով:

Երկիրը ծանր հիւանդ էր, նրա ֆիզիքական գոթութիւնը սպառնալիքի տակ:

Նոր կառավարութեան գերագոյն նպատակ մընում էր խաղաղեցնել երկիրը, ֆիզիքայէս պաշտպանել եւ պահպանել նրա ազգաբնակչութիւնը, հաստատել անկեղծ եւ բարեկամական յարաբերութիւն հարեւանների հետ:

Երկիրը քարուքանդ, մարդիկը տկուր, ժամանակ եւ եռանդ էր հարկաւոր այդ բոլորը չինելու:

Հարկաւոր էր ներքին շինարարական հսկայական աշխատանք:

1921 Ապրիլի 2ի կառավարութեան նախագիծը, որի վրայ իր ընկերներով միասին ծանրանում էր այդ գործի ամբողջ պատասխանատւութիւնը — ընկեր Ալեքսանդր Մեանիկեանն էր, նոր-նախիջեւանցի, բարձրագոյն համալսարանական կրթութիւն ունեցող, մէկը կուսակցութեան յայտնի եւ գործօն անդամներից, որը թէեւ երկար տարիներ աշխատած Ռուսաստանում, իր կապը հայ աշխատաւորական մասսաների հետ երբեք չէր կտրել:

Սակայն, որքան էլ նա իր ընկերներով միասին, լցւած լինէին եռանդով եւ գործելու ցանկութեամբ, նրանք ոչինչ անել չէին կարող, առանց դրսի, կողմնակի օգնութեան:

Այդ կողմնակի օգնութիւններից ամենազլխաւորը եւ յուսալին Խորհրդային Ռուսաստանն էր:

Նա թէեւ ինքը նեղ պայմանների մէջ, բայց չընորհիւ իր մեծութեան եւ այն համակրանքի, որ նա ունէր դէպի մանուկ հանրապետութիւնը, հաւատացած էին, որ նա այդ օգնութիւնը չի խնայի:

Կար այդ ժամանակ եւ ամերիկական կոմիտէ, որ արդէն դործում էր երկրում: Նա պէտք է կըրկնապատկէր իր ոյժերը, երկիրը կորստից ապատելու դործում:

Բայց այդ բոլորը դեռ բաւական չէր: Հարկաւոր էր օգնութիւնը եւ այն բազմաթիւ արտասահմանեան հայ դաշութների, որոնք թէեւ կտրւած հայրենիքից, սակայն չպիտի զլանային իրենց օգնութիւնը մայր երկրի վերաշինութեան դործին:

Ահա հենց այդ նպատակով էլ կազմւում է «Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէն»:

Ամենամեծ օգնութիւնը, որ ստանում է Հայաստանի նոր կառավարութիւնը, դա Խորհրդային Ռուսաստանիցն էր, որ իր համակիր մանուկ հանրապետութեան անում էր իր առաջին խոշոր եւ չօչափելի օգնութիւնը:

Միմիայն 1922 թւին Խորհրդ. Ռուսաստան տրւեց Հայաստանին.

— Կէս միլիոն ըուբլի ոսկով, զանազան պէտքերի համար:

— 620,000 ըուբլի ոսկով, փոխարինարար բամբակադործութեանը զարկ տալու համար:

— 3 միլիոն արշին մանուֆաթուրայ:

— 760 վազոն ցորեն եւ ուրիշ հացահատիկներ:

— 3 վազոն պատերազմական պիտոյքներ:

— 165 փութ շոկօլադ:

— 200 փութ թէյ:

— 200 փութ կահան:

— 11 վազոն չաքար:

— 8 վազոն բժշկական պարագաներ եւ դեղօ-
բայք, 4,000 լիտր հակաժանտախտային հեղուկ:

— 2 վազոն դելեֆոնի պարագաներ:

— 2 վազոն ապակեղէն, լամբաներ եւայլն:

Յետագայում ստացւում են մեծ քանակութեամբ
երկրագործական մեքենաներ, բամբակի սերմ, շո-
բեր, թուղթ, աֆթամորիներ, մի մեծ տպարան եւ
վիճադատուն, մի քանի արհեստանոց: Չթի մի
գործարան իր բոլոր պարագաներով 2000 բանուրի:

Աղերբէյջանից բաց է թողնւում նաֆթ, իւղ,
բենզին:

Տալիս եւ Լազարեան ձեմարանի ողջ ունեցածը:

Վերագործնում են, Մոսկուայում տարիներ ա-
ռաջ պահ տւած, էջմիածնի թանգարանի ձեռագիր-
ները եւ իրեղէնները 140 սնտուկ:

Եւ ահա այդ բոլորը ստանալուց յետոյ, կառա-
վարութիւնը քիչ թէ շատ հնարաւորութիւն էր բա-
տանում իր կուլտուրական շինարար աշխատանքը
երկրում սկսելու:

Հայաստանը մտնում է կուլտուրայի նոր դա-
րաշրջան:

* * *

Հայաստանը չունի խոշոր արդիւնաբերութիւն,
իրականութիւնից հեռու չենք լինի եթէ Հայաստա-
նի աղգարնակութեան 90 հազւենք զիւղատնտեսու-
թեամբ պարագողներ:

Մեր երկիրը բացարձակապէս գիւղատնտեսա-
կան է: Չունենալով խոշոր արդիւնաբերութիւն,
նա չունի հետեւաբար սօցիալական այն կատեգո-
րիաները, որոնք յատուկ են արտադրութեան այդ

եղանակին — կապիտալիստական բուրժուազիա եւ
պրօլետարիատ:

Քաղաքային բնակչութեան մեծ մասը կազմում
են մանր առեւտրականները եւ արհեստաւորները,
աննշան մասը բանւորներ եւ հատ ու կենտ միջին
բուրժուաներ:

Այդ պատճառով էլ պատերազմը հիմնական
փոփոխութիւններ մեր երկրում չմտցրեց:

Այնպիսի երևոյթներ, ինչպիսիք են հարստու-
թեան կուտակումն եւ հարստութեան կորուստ
որ սովորական են եղել Ռուսաստանի կենտրոննե-
րում, մեր մէջ տեղի չեն ունեցել, կամ եթէ ունե-
ցել են, շատ փոքր չափով:

Հայաստանի այն մասերում, որոնք ենթակայ են
եղել տաճկական ասպատակութեան եւ թարանի,
ի հարկէ աղգարնակութեան հարիւր տոկոսը կոր-
ցրել է ինչքը, մերկացել է եւ տկուրացել:

«Հայաստանի մէջ խոշոր բուրժուազիա չկայ
— ասում է Մեսսնիկեան իր ճառերից մէկում —
մտաւորականութիւնը ուրիշ բնաւորութիւն ունի.
տիրող դասակարգը միջին զիւղացիութիւնն է: Գոր-
ծարանական պրօլետարիատ չունենք: Եղած սակա-
ւաթիւ բանւորութիւնը կապւած է գիւղի հետ, այն-
պէս որ մեր երկիրը կատարեալ այլ պատկեր է ներ-
կայացնում, քան Ռուսաստանը եւ այստեղ շատ հեշ-
տութեամբ կարելի է լինի վերականգնել հայրենիքի
չինութիւնը»:

* * *

Որպէս մեծ ֆետերացիայի մի փոքր անդամը,
Հայաստանը ունի իր ուրոյն կուլտուրան, իր մայ-
րենի լեզուն: Դուք գիտէք, որ գտնւում էք Հայաս-
տանում, որը թէեւ կապւած Ռուսաստանի հետ քա-
ղաքական դաշնակցութեամբ, իր ներքին կուլտու-

րական կեանքը տնօրինում է ըստ իր ցանկացածի, կատարելապէս անկախ, առանց որեւէ մէկին հաշիւ տալու:

Իրականութեան մէջ, Հայաստանը, որպէս ազգային խորհրդային պետութիւն, ինքնուրոյն պետութիւն է հայ լեզուով, հայ կուլտուրայով:

Բոլոր հիմնարկութիւններում, սկսած ժողովրդական կոմիսարիատներից մինչև զինուորանոցները, տիրում է մաքուր, գրական հայերէնը:

Կայ յատուկ դեկրետ, որով հայերէն լեզուն Հայաստանում յայտարարւել է պետական:

Դա արւել է այն միակ պատճառաւ որ կառավարութիւնը հնարաւորութիւն ունենայ, ամենալայն կերպով մասսաների մէջ, ուսումն ու կրթութիւնը տարածելու:

Հայաստանի ազգարնակութիւնը այժմ կազմում է գրեթէ զուտ հայկական, միապաղաղ մի տարր եւ ամէն տեղ, փողոցում, տանը, հիմնարկութիւններում, տիրապետող լեզուն միմիայն հայերէնն է, որ լսում էք ամէն տեղ եւ ամէն մի քայլում:

Իմ ծանօթ մի հայ բժշկի ընտանիքում, ես պատահեցի երկու հրէուհիների ամուսնացած հայերի հետ, որոնք ընդամէն երկու տարի ապրելով Հայաստանում, խօսում էին մաքուր, գրական հայերէնով:

* * *

Հայաստանը սկզբում միանգամայն մեկուսացած էր — ասում է «Խ. Հ.» թերթը իր առաջնորդողներից մէկում:

Վրաստանի եւ Ազերբեյջանի հետ նա կազմեց Կովկասեան Փետերացիա եւ մտաւ այդպիսով համախորհրդային միութեան ծոցը:

Այդ բանը առիթ տւաւ արտասահմանում հա-

րայ հրոց բարձրացնելու, որ Հայաստանը կորցրել է իր անկախութիւնը:

Ի դուր բոլորովին:

Այժմ Հայաստանը, ուսւ բանորի, վրացի եւ ադրբեյջանի զիւղացու բարեկամն է:

Ի՞նչ կայ այդտեղ խորշելու:

Դրանով մենք պարծենում ենք: Այսօր Հայաստանում շատ աւելի դիւրին եւ ազատ է շրջագայութիւնը, աշխատանքը եւ զարգացումը: Լեզուն ու կուլտուրան աւելի բարձր դրութեան մէջ են քան առաջ: Մարդկային անհատականութիւնը, արժանապատուութիւնը, աւելի յարգի են քան դաշնակցականների օրով էր:

Չկայ վարժապետականութիւն, սեմինարիզմ, մարդատեցութիւն, ստորաքաջութիւն, դուր ու տմիւոց, սրածուծութիւն, լաց ու չիփան:

Ինչո՞ւմն է ուրեմն հարցը:

* * *

Եւ կ'ըրեմ այդ, այսինքն անկախութեան հարցին վերաբերեալ, անցեալ տարւոյ 10. Հ.ի սեկցիայի բացման ժամանակ նախագահ Լուկաշինի արած զեկուցումից մի քանի խօսք:

«Ի՞նչն է կազմում մեր հակառակորդների, հակայեղափոխական արգումենտացիայի կորիզը մեր դէմ ուղղւած:

«Երկու բան:

«Նախ՝ որ մենք չենք հետապնդում ինչպէս իրենք կ'ուղեկոսէին տաճկահայկական դատը եւ երկրորդ՝ որ մենք չունենք անկախութիւն:

«Մենք միայն մի բան կարող ենք ասել: Մեր քաղաքականութիւնը սօցիալական մեծ յեղափոխութեան վարժապիծն է եւ ոչ ազգայնական քաղաքականութիւնը:

«Մեզ մեղադրում են, որ Հայաստանը անկախութիւն չունի, իսկ դուք գիտէք ընկերներ, թէ ինչ էր դաշնակցական անկախութիւնը: Այդ անկախութիւնը կախ էր նոյն իսկ Անգանտայի վերջին սպաշից:

«Մենք մեր անկախութիւնը մեր բանւորների, գիւղացիների սօցիալիստական ստեղծագործական սօցիալիստական մէջ ենք փնտռում:

«Մենք բուրժուական անկախութիւն չունենք եւ չենք էլ ուզում ունենալ:

«Այո՛, մենք անկախ չենք սօցիալական յեղափոխութիւնից, մենք էլ ենք ջոկում, սակայն ոչ տէրեր, այլ յեղափոխական զինակիցներ եւ մենք նրանցից անկախ չենք»:

* * *

Աչքի անցնենք այժմ այն զինուորական եւ կուլտուրական աշխատանքները, որ կատարւել է Հայաստանում, Խորհրդային իշխանութեան օրօք, այս երեք տարւան ընթացքում:

Հէնց առաջին հայեացքից, երբ մտնում էք Երեւան, նկատելի է, թէ որքան փոխւել է նախկին կեդտոտ եւ ասպականւած Երեւանը:

Փողոցները լուսաւորւած են ելեքտրականութեամբ. մեծ մասամբ նորոգւած եւ անընդհատ նորոգւում են:

Արտիկան մեծ փողոցը երկու կողմից սալայատակւած է լայն տրոտուարներով, փողոցի երկու կողմից տնկւած են ծառեր, անցրւած են առուներ: Միմիայն Երեւան քաղաքի վերաշինութեան համար ծախսւած է 600 հազար բուրժի ոսկով:

Ճանապարհների, չոսէների նորոգութիւնը կատարւում է Հայաստանում գրեթէ ամենուրեք: Սկզբւել է երկրի համար հսկայական նշանակութիւն ու-

նեցող ջրանցքների կառուցումը, բացւել են մի շարք արհեստանոցներ, սապոնի, լուցկու, պապիրոսի գործարաններ:

Լուսաւորութեան Ժող. կոմիտարիատը բերել եւ կադմել է մի մեծ հանրային գրադարան 50 հազարից աւելի հատոր գրքերով:

Ունի էջմիածնի թանգարանից ոչ պակաս թանգարան: Հարուստ տպարաններ, պետական թատրոն, պետական երկու կինօ: Ունեն երեք տեխնիկում (Երեւան, Այ.պօլ, Աշտարակ): Պետական համալսարան: Հայաստանի բոլոր անկիւններում 600ի մօտ դպրոցներ: Ունեն բանւորական ֆակուլտետ: Գիւղատնտեսական դպրոց: Տրոպիքական ինստիտուտ: Երաժշտական ստուդիոյ, որ երկու տարւայ աշխատանքից յետոյ վերածւել է կոնսերվատորիայի: Ունեն օրրանոցներ:

Ունեն հանդստեան տներ Հայաստանի կուրորտներում հաշւած 750 հոգու համար, ամառայ սեզոնում: Երկար կ'լինէր մանրամասն կանգ առնել այդ բոլորի վրայ. կ'ստեմ միայն, որ այդ բոլորը դրւած է շատ լուրջ հիմքերի վրայ:

Իւրաքանչիւրը այդ հիմնարկութիւններից պատիւ կ'ըրէր նոյն իսկ աւելի մեծ քաղաքների:

Եւ նրանցից մի քանիսի մասին, այնուամենայնիւ կ'տամ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ:

* * *

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

«Աստիճաններում վրա կանգնած հրմանգով կ'դիտէի դասարաններում բացւիլն եւ երկսեռ երիտասարդութեան դուրս խուծելը: Ուրախ գարթ, իրարու հետ խօսելով ու վիճելով, կուգային ու

2615-2011

կ'երթային, կ'խառնէին ու կ'բաժնէին մեղուներու մօմն:

«Հայաստանն էր, կեանքն էր որ կ'շարժէր հոն: Եւ կ'մտածէի որ եթէ ամենէն յոռետես հայն անգամ, ներկայ ըլլար այդ հրաշալի տեսարանին, պիտի համոզուէր թէ ինք սխալեր է, թէ հոն է միայն, որ կ'տրւի իսկական խնամքը՝ ազգն ու հայրենիքը պահելու ու բարձրացնելու համար»:

Ե. ԿԱՐԻԿԵԱՆ

Հայաստանի Համալսարանը, որ նոր միայն լըրացրեց իր գոյութեան եռամեակը, (23 Մարտ 1921) մանուկ հանրապետութեան պարծանքներէն մէկն է:

Նրա մասին տեղեկութիւններ տալու համար ես օգտուում եմ Համալսարանի րեկտոր Յակոբ Յովհաննիսեանի ունեցած մի խօսակցութիւնից այդ նիւթի մասին, թէ ինչ գործունէութեան հեռանկար ունի Համալսարանը ընթացիկ 23—24 ուսումնական տարւոյ մասին:

Համալսարանը կարելի է ասել ստեղծուեց ոչ ընդէից: Երկրի ծայրայեղ քայքայած դրութիւնը չյուսահատեցրեց գործին գլուխ անցած ընկերներին: Ժողովրդական լուսաւորութեան կոմիտարիատը, ոչ մի ջանք չխնայեց եւ երեք տարում, Համալսարանը դառաւ պատկառելի մի հիմնարկութիւն: Նա ունի հետեւեալ Փակուլտետները:

Հասարակագիտական.

Պատմագրական.

Բժշկական.

Գիւղատնտեսական

Տեխնիքական:

Բացի այդ, Համալսարանին կից, գործում է բանւորական Փակուլտետը:

Այս տարի Հասարակագիտական Փակուլտետը ունենալու է երկու ճիւղաւորում: Տնտեսագիտական եւ իրաւաբանական: Տեխնիքական Փակուլտետը մասնագէտներ պատրաստում է այս տարի գլխաւորապէս շինարարագիտական եւ ջրարաշխական ուղղութեամբ, համաձայն մեր երկրի պահանջների:

Բնագիտական մուղէյը այս տարի հարստացաւ մի շարք կոնկրետներով, որ արդիւնք է մուղէյումի վարող Ծովալմիշիովի դեկավարութեամբ կատարւած երկու էքսպեդիցիաների մէկը Արաքսի ափը, միւսը Սեւանայ լճի շուրջը:

Համալսարանը ունի նախկին Լաղարեան ձեմարանի հարուստ ֆիզիքական կաբինետը: Ծրագրուած է հիմնել բժշկական Փակուլտետի անատոմիական աշխատանոցի եւ Թանգարանի նոր շէնք:

1922—23 ուսումնական տարւոյ Համալսարանի ուսանողութեան ընդհանուր թիւը, առանց րանֆոկի եղել է 500-ից մի քիչ անց:

Ներկայ 1923—24 տարեշրջանում Համալսարանը ունի 938(*) ուսանողներ.

	Արական	Իգական
Բժշկական Փակուլտետում	80	97
Գիւղատնտեսական	186	66
Հասարակագիտական	161	59
Պատմա-գրական	102	87
Տեխնիքական	84	16
	613	325

Ուսանողութեան թիւը կրկնապատկւր կ'ըլինէր, եթէ բնակարանային եւ այլ դժւարութիւններ խո-

(*) «Մարտակոչ» թիւ 69, 1924:

չընդոտ չհանդիսանային, մանաւանդ դրսից եկողներին համար:

Այնու ամենայնիւ կան ուսանողներ Ռուսաստանից, Անդրկասպեան երկրից, հարեւան հանրապետութիւններից եւ նոյն իսկ Պարսկաստանից:

130) Թոշակաւորներ կան: Ուսանողութիւնը մասնակցում է համալսարանի կեանքին, ուսանողական խորհրդի միջոցաւ: Նա ունի մի քանի գիտական խմբակներ, որոնց մէջ տարւում են սիստեմադէք պարապմունքներ: Նա կազմակերպում է երկրորդական, ներկայացումներ, միջֆակուլտետային դասախօսութիւններ, որտեղ կարդում են զեկուցումներ մեր պատասխանատու ընկերները զանազան հրատապ խնդիրների մասին եւ համալսարանի դասախօսները զանազան մասնագիտական նիւթերի մասին:

Ուսանողութիւնը իր հերթին շտապում է օգտակար լինել երեւանի շրջակայ գիւղացիութեան: Ամառը մեծ մասնակցութիւն էր ցոյց տալիս մեր բժշկական ֆակուլտետի ուսանողութիւնը, մալարիայի դէմ մղած պայքարում:

Ուսանողութիւնը ծրագրում է աւելի լայն եւ հաստատ կապ համալսարանի եւ գիւղացիութեան մէջ:

Դասախօսների թիւը ներկայ շրջանում 60 հոգի է, որից.

ռեկտոր	1
Հիմնական դասախօսներ	27
Լեկցիօն դասախօսներ	32

Դասախօսների ընդհ. թւի 47 ստացել է իր բարձրագոյն ուսումը ուսական համալսարաններում, 50 եւրոպական եւ 3 ճեմարանում եւ ուրիշ բարձր դպրոցներում:

Դասախօսների վերաբերմունքը դէպի համալ-

սարանը վերին աստիճանի անձուէր է եւ մտերմական դէպի ուսանողութիւնը:

Մենք յոյս ունենք — աւելացնում է ընկտորը — որ Խ. Հ.ի համալսարանը աստիճանաբար ամրացնելով իր ոյժերը եւ զարգանալով՝ կ'արդարացնի այն յոյսերը, որ դրւած են նրա վրայ մեր ժողովրդի կողմից:

Բոլոր դասախօսութիւնները համալսարանում կատարւում են հայերէն լեզուով:

ԲԱՆԻՈՐԱԿԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵ

Բանւորական ֆակուլտետը բացւել է 22 թւի Յունվարից: Տարւոյ վերջում, երբ պարապմունքները վերջացան ուսանողների ընդհանուր թիւն էր 267, ըստ ազգութեան բոլորը հայեր: Նրանցից 228 տղամարդ եւ 34 կին: Ըստ իրենց սօցիալական դրութեան 19 գիւղացի, 53 պաշտօնական մանր բուրժուական ծագումով եւ 175 բանւորներ:

Հասակը 16ից մինչեւ 35:

1923—24 ուսումնական շրջանում բան-ֆակը ունի իր երկու կուսերում 450 ուսանող 25 դասախօսներով:

Բացւել է մի երկրորդ բան-ֆակ, Ալեքսանդրապոլում, որը նոյնպէս ունի 323 ուսանող 2 դասախօսներով:

Ուսումը բան-ֆակում կատարելապէս ձրի է:

Ուսանողներին ձրի բաց են թողնւում նաեւ գրքերն ու բոլոր դասական պիտոյքները:

Թոշակաւորներ ուսանողների մէջ չկան:

Առանձնապէս չեւտելու է այստեղ բան-ֆակի ուսանողութեան եռանդը:

Ստուգումների համար միանգամայն զուեկով,

բան-Փակի ներկայ ուսանողութիւնը, իրենից ներկայացնում է բաւականին լուրջ, գիտակից կուլտուրական ոյժ:

Բան-Փակի աւելի թոյլ ուսանողական խմբակները ամառայ արձակուրդներին, չնայելով շոգին, աշխատել են լրացուցիչ դասընթացներով, լրացնել իրենց գրական պաշարը:

Արհեստական միութիւնները, մեծ օգնութիւն են հասնում իրենց կողմից բան-Փակի ուսանողութեան: Նրանցից շատերը ունեն որոշ թւով ուսանողներ, որոնց ծախքերը հոգում են:

ԳՊՐՈՑՆԵՐԸ

Մինչեւ պատերազմը Երեւանեան նահանգը ունեցել է 347 զանազան դպրոցներ, 21,500 աշակերտներով:

1921—22 ուսումնական տարում դպրոցների թիւը Հայաստանում եղել է 478, 51,049 աշակերտներով եւ 1,124 ուսուցիչներով:

1922—23 ուսումնական շրջանում աշակերտների թիւը հասնում է արդէն 60,000ի, 558 դպրոցներով:

Այս տարի Հայաստանը ունի, 9 մանկապարտէզ, 547 առաջին աստիճանի դպրոց եւ 10 երկրորդ աստիճանի դպրոց, 69,679 աշակերտներով, որոնց 94 հազիւր են:

Դասատուներ թիւն է 1279, որից բարձրագոյն կրթութեամբ 138, միջնակարգ կրթութեամբ 658, տարրական կրթութեամբ 483:

Դպրոցներից դուրս Ժող. Լուս. կոմիսարիատը ունի նաեւ մի շարք տեխնիքական, արհեստաւորական դպրոցներ:

Կար ու ձեւի դպրոց, ձեռագործների դպրոց, կազմարարական դպրոց-արհեստանոց, կօշկակա-

րական դպրոց-արհեստանոց, կենդրոնական դըպրոց-արհեստանոց, եւայլն, ուր սովորում են 1184 հոգի 145 դասատուներով:

Դասաւանդութիւնը կատարում է նոր դասագիրքերով եւ նոր ուղղագրութեամբ: Հարկ չկայ ասել, որ կրօնի դասերը դուրս են ձգուած ծրագրից:

Մինչեւ 21 թւականը Ամերիկեան դպրոցներում կրօն աւանդում էր: Խ. Հ. կառավարութիւնը, այդ հարցում, երկար բանակցութիւններից յետոյ, ոչ մի զիջում չարաւ եւ ստիպեց որ նրանց դպրոցներն էլ, ուր հայ որբերն են սովորում, ենթարկւեն ընդհանուր ծրագրին: Թէ՛ համալսարանում եւ թէ՛ բոլոր դպրոցներում, սկսած առաջին կարգից մինչեւ լիակատար միջնակարգը, բոլոր ուսումը տարւում է, բաց ի մատեմադիքական առարկաներից, մարքսիստական ուղղութեամբ:

Նախկին Աղանի, Տէր-Ղեւոնդեանի, եւ ուրիշների «Մայրենի լեզու» եւ ուրիշ դասագրքերին փոխարինում են պետական հրատարակութեամբ լոյս տեսած «Կարմիր արեւ» դասագրքերը մի քանի տարիների: Նիւթերն այդտեղ ընտրւած են մեծ խրնամքով: Զետեղւած են այնպիսի հատւածներ, որոնց մէջ երեւում է ինքր ժողովուրդը, աշխատաւորութիւնը:

Մեծ հաճոյքով կարգացւում են Սուրխաթեանի կազմած հաւաքածուները, որ թէեւ դասագիրք, բայց պարունակում է իր մէջ մեր լաւ գրողների սիրուն կտորները եւ կարող է ընթերցանութեան հիանալի նիւթ լինել:

* * *

Ամերիկական դպրոցներում մեծ ուշադրութիւն էր դարձւում պատանիների ֆիզիքականի վրայ: Մարմնամարզութիւնը դրւած էր այնտեղ լայն չա-

վերով, եւ «բոյ-սկառւտ»ները իրենց խաղերի ժամանակ գեղեցիկ տեսարան էին ներկայացնում:

Այդ բանը այժմ մեծ չափերով ձեռք են առել ամբողջ Հայաստանում, պատանի կոմունիստները, կամ ինչպէս անւանում են «Պատ-կոմները»:

Դրանք Ռուսաստանի «կոմսոմոններն» են, մեզ մօտ ի հարկէ բացառապէս աշակերտութիւնից: Նրանց թիւը այժմ տաս հազարից անց կ'լինի, որովհետեւ ամառը իմ աշնտեղ եղած ժամանակ, նրանք իրենց շարքերում հաշւում էին 8,000 պատ-կոմներ:

Այդ օրերում, նրանք նշանակել էին Երեւանում համաժողով, ուր Հայաստանի զանազան վայրերից եկել էին նրանք մեծ թւով:

Ցերեկայ նրանց մարզանքները եւ երեկոյեան գլխաւոր փողոցով նրանց հանդիսաւոր մարշը Փակելներով, ներկայացնում էր մի հիանալի տեսարան:

Նրանք ունեն իրենց օրգանը «Պատ-կոմ» չարաթաթերթը: Տալիս են սեպհական ոյժերով ներկայացումներ եւ աշնտեղ, ուր նրանք գնում են, ներկայանում են որպէս կոմունիստական խոչնայի ջերմ հետեւողներ եւ տարածողներ:

16 տարեկանից նրանք միանում են ուրիշ համանման կազմակերպութեան որ գործում է արդէն «Սպարտակ» անունով:

* * *

Մի ինչ որ ամսագրում, հրատարակւած պատերազմից առաջ, եւ հետեւեալ խօսքերը կարդացի, որ Ֆրանսիական յայտնի սօցիալիստ ժան Ժորէսը, շարդերի տարին, ասել էր հայերիս հասցէին:

«Հայ ազգը, որ այնքան ցաւերով է տանջուում, որ իր ցեղի նախնական օրօրօցում կրում է ամէն սեռակի ստորացումն եւ բռնի աշխարհակալութեան ամէն տեսակ տանջանքներ. նա, որ իր ցրած տար-

լիքով բաղխում է ամբողջ աշխարհի կապիտալիստական բեժիմի բոլոր բռնութիւններին — կրկնակի կերպով պատրաստ է ընդունել եւ տարածել սօցիալիստական գաղափարը»:

Եւ յիշաւի հենց առաջին քայլում երբ մտնում էք Հայաստան, դուք զգում էք արդէն, որ գրտնւում էք մի արիւի-կոմունիստական կառավարութեան տերիտորիայում:

Հայաստանի կառավարութիւնը, առանց մաղի չափ շեղւելու մարքսիստական ծրագրից, գործում է այդ ուղղութեամբ ամենայն թափով եւ եռանդով եւ նրա ամենամեծ զէնքը այդ գործում — աշակերտութիւնն է, մատաղ սերունդը:

Բացի յիշածս դպրոցներից՝ Հայաստանը ունի. 24 աղումբ, 4 ժողովրդական տուն, 276 խրճիթ ընթերցարան, 60 դրաղարան, 82 թատրոն, եւ 4 կինօ:

* * *

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ

Պաշտօնապէս Հայաստանի թանգարանը բացւել է 1921 Նոյեմբեր 7ից: Եւ երբեք չէի կարող ըստաւել, որ Հայաստանի կառավարութիւնը այդպիսի մի կարճ ժամանակամիջոցում, կարող լինէր կարգի բերել եւ կազմակերպել աչքի ընկնող մի այդպիսի հիմնարկութիւն:

Բայց այն, ինչ որ տեսայ, գերազանցեց իմ բոլոր սպասելիքները: Հայաստանի թանգարանը, որ դեռ իր կազմակերպչական չըջանում է գտնուում, հենց հիմա էլ ունի բազմաթիւ նշանաւոր եւ հազազիւտ առարկաներ:

Նրանում հաւաքւած են քարէ, բոնդեայ, եւ երկաթէ դարերից մնացած բազմաթիւ հնութիւններ, ըստ մեծի մասամբ, զուտ հայկական եւ Հայաստանի պեղումներից հանած:

Հայերի նախահայր խալդէացիների գանկեր 3000 տարւայ: Ալեքսանդրապոլի գաւառում հանւած մամոնտի ժանիքներ, գանաղան դարդեր, յուլունքներ, զէնքեր, դաշոյններ, ասպարանջաններ, կաւէ ամաններ:

Ահադին կարասներ, որոնց մէջ մի ժամանակ թաղելիս են եղել մեղնում մեռնողներին, նստած դիրքով:

Նոր Բայազիդի գաւառում գտնւած է մի հրաշալի քանդակագործ սալլ փայտից. փտած լինելու պատճառով, հնար չէ եղել նրան ամբողջովին դուրս հանելու: Նա կոտորուած է, կոտորներն են միայն:

Կայ քրմական մի դօտի վիշապաղունների ժամանակակից:

Այդ բոլոր առարկաները տեղաւորւած են խրնամքով, ասպակեպատ, մաքուր ցուցափեղկերում, համարւած եւ շարւած ժամանակագրական կարգով:

Կան դարակներ, ուր դրւած են Հայաստանում ասորոյ ազգերի տիպեր, բնական մեծութեամբ եւ հագուստով: Հայ ձեռագործների մեծ քանակութիւն, բազմաթիւ առարկաներ հայկական տնայնագործութիւնից:

Ուշադրութեան արժանի է Մուշից բերւած Առաքելոց վանքի դուռը 1134 թւին շինւած:

Դա մանրանկարներով դարդարւած մի հրաշալի ձեռագործ է, սեւ ամուր փայտից, կենդանիների, ծաղիկների եւ օրնամենտների նուրբ քանդակով:

Միւսնոյն տեղից բերւած է մաղաղաթի վրայ գրւած մի հայկական «Ճառքնախր», որի բոլոր երեսները դարդարւած են գունաւոր ծաղիկներով:

Թէ դուռը եւ թէ այդ «Ճառքնախր»ը ուս գինւորները իրենց նահանջի ժամանակ, բերել են ծախելու Թիֆլիսում: Դուռը նրանցից խել էր կառավարութիւնը, իսկ դիրքը ծախւած է եղել ինչ որ

խանութպանի եւ հաղիւ հնարաւոր է եղել նրա մի մասը միայն ազատել կորստից:

Կան մեծ թւով արծաթեայ, ոսկեայ եւ պղնձեայ հայկական դրամներ, Արշակունեաց եւ Ռուբինեան շրջաններից: Կան գրական-պատմական նշանակութիւն ունեցող պահարաններ, ուր պահւում են Աղամեանի, Արծրունու, Նալբանդեանի, Սունդուկեանի, Պատկանեանի, Աղաեանի եւ ուրիշ հայ գրողներին եւ հասարական գործիչներին պատկանող գրութիւններ եւ իրեղէններ:

Նալբանդեանի պահարանում, նրա շատ գործածական առարկաների հետ, կան նաեւ 2 պիստօլեաներ, որ գնել էր Գերցենի եւ Բակունինի հետ միասին, կայ նրա գրագրութիւնը վերջիններիս հետ:

Ռ. Պատկանեանի պահարանում կայ նրա նամակի պատճէնը Գլատստունին եւ նրանից ստացած պատասխանը: Մի ոսկէ ժամացոյց, որ նա ստացել էր Զարից, իր «Պետրոս մեծը» թարգմանութեան համար:

Թանգարանի հինգ սենեակներ, յատկացրած են պատկերասրահների:

Երեքում դրանցից հայկական մասն է, ուր կան ցուցադրւած Այվազովսկու, Քաղէոսեանի, Բաշինջաղեանի, Սարեանի, Աղաջանեանի, Շամչինեանի, Մախոխեանի եւ այլոց բազմաթիւ նկարներ:

Ներկայացրւած են նաեւ մեր Փուտուրիստները յանձին Շարարչեանի եւ ուրիշների:

Կայ Միքայէլեանի մի գեղեցիկ քանդակը «Կոտրած կուժը» եւ Գիւրջեանի «Շալիսպին»:

Մի սենեակ յատկացւած է եւրոպական գեղարւեստին, մի սենեակ ռուսականին:

Պէտք է լինի եւ արեւելեան մաս:

Ռուս նկարիչներէլ կան՝ Վերչապինի, Լեւիտանի, Բօգոլիւբովի եւ ուրիշների գործերը:

Կան պարսկական մինիատուրներ եւ ճապոնական ու չինական ասեղնագործ աշխատանքներ:

Այդտեղ պահուած են մեր հայ պարբերական մամուլի շատ տարիների կադմած եւ մաքուր պահուած հաւաքածոները:

Կայ մի յատուկ սենեակ, ուր հաւաքուած են յեղափոխութեան վերաբերեալ նիւթեր թէ գրաւոր եւ թէ ձեռագիր:

Այդտեղ կայ Դաշնակցութեան ամբողջ պատմութիւնը:

* * *

Թանգարանը կառավարուած է վարչական մի կօլեգիա, որի անդամներն են Երւանդ Լալաեան, խմբագիր ազգագրական հանգէսի, Երւանդ Շահազիզ եւ նկարիչ Սարեան:

Լուս. Ժող. կոմիսարիատի կողմից կօլեգիայի մէջ մտնում է եւ մի կոմմունիստ: Ներկայումս դա Հայկ Եաղուբեանն է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊՕԼՊԷԱՆ

Սօսելով Հայաստանի Թանգարանի մասին, մենք չենք կարող մի րոպէ կանգ չառնել այն հարցի վրայ թէ ինչ է ներկայացնում իրենից այժմ, Հայաստանի Պօմպէան, ուր պրօֆէսոր Մառ, մի շարք տարիների ընթացքում, որպէս հետեւանք իր անխոնջ աշխատանքների կադմել էր մի աչքի ընկնող Թանգարան:

Ահա թէ ինչ է ասում, այնտեղերը նորերս անցած մի ճանապարհորդ:

Անին աւերակ է, այս խօսքի ընդարձակ իմաստով:

Վերջին տարիների անցքերը, իրենց ճակատագրական անխուսափելի հետեւանքն ունեցան Հայաստանի Պօմպէի վրայ, եւ այն բոլորը ինչ որ գտնուած եւ հանուած էին հողի տակից վերջին երկու երեք տասնամեակում, ոչնչացրած են:

Այն սպիտակ տնակը, ուր իջնում էին ճանապարհորդները եւ անանում էր հիւրատուն՝ քանդուած է մինչեւ հիմքը:

Քանդուած են հիմնովին վերջին տարիներում պրօֆէսոր Մառի ձեռքով շինուած այն բոլոր սրբատաշ ու փարթամ շէնքերը, որոնց մէկ մասը նա դարձրել էր մուզէյ, եւ ուր հաւաքել ու դասաւորել էր Թանկարժէք իրեր ու արձանագրեր, իսկ միւս մասում ապրում էր ինքը:

Մեծ աշտարակը կանգնած է, իսկ նրա մօտ գտնուած Հնադարանը, որի մէջ գտնուում էր Գազիկ Թագաւորի արձանը, եւ ուր հաւաքուած եւ տարուած էին, հողի տակից հանուած Թանկարժէք հնութեան յիշատակներ՝ աւերուած են:

Այդ շէնքի դռներն ու պատուհանները չկան: Չկան այդտեղ շարուած պահարաններն ու արկղները, որոնք լիքն էին զանազան իրերով: Գազիկի արձանը փչրուած եւ մանր կտորների է վերածուած:

Վերջին տարիները Մառը մուգէի էր վերածել նաեւ Փրկչի եկեղեցին մաքրելով եւ կարկտելով այն ու զննելով դռներ ու պատուհաններ:

Այժմ աւերուած է եւ այդ շէնքը: Հնադարանի փխակին է ենթարկւել նաեւ Նախշի եկեղեցին:

Պրօֆէսոր Մառին աջողւել էր պեղումների միջոցով գտնել Անիի նախկին ջրանցքը: Քաղաքի զբլիտուր փողոցի մէջտեղը կար մի փորածք, որտեղից երեւում էին ջրանցքի խողովակները:

Այժմ լցւած է այդ փորածքը եւ ոչ մի հետք չի մնացել:

Աւելի տխուր բախտի են արժանացել պրոֆէսոր Մառի վերջին տարիների գիւտերը:

Դարերի ընթացքում անվնաս էին մնացել հողի տակ, իսկ այժմ փճացել են: Նոր հանած այդ կոթողներից շատերը փլուկ են:

Կուսանաց եկեղեցին, միջնաբերդը, Լուսաւորչի, Աբուղամբենց եւ Վրաց եկեղեցիները եւ զօրանոցը բոլորովին քայքայւած են:

Անիի հնութիւններից հնարաւոր է եղել, նոյն իսկ գնդակների տակ, պատերազմական շրջանում, ազատել եւ Երեւանի թանգարանը բերել 15 ձիու քեռ:

Այդ ազատած հնութիւնների մէջ նշանաւոր է մի գրքակալ, ամբողջովին մի կտոր սեւ փայտից քանդակւած, որի վրայ կան փորագրւած նուրբ զարդանկարներ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

Թանգարանին կից, միեւնոյն շինութեան մէջ, տեղաւորւած է Հայաստանի կառավարութեան մի ուրիշ խոշոր եւ նշանաւոր հիմնարկութիւնը՝ դաժողովրդական գրադարանն է, որով նա ամենայն իրաւամբ կարող է պարծենալ:

Նրան կառավարում են Երեւանի Թաղիանոսեան, 1917ին Բաղուամ հրատարակող յայտնի Գործ ամսագրի խմբագիրներից մէկը, եւ պրոֆէսոր Սաչատրեան Պոլսից: Ամառը, իմ այնտեղ եղած ժամանակ, գրադարանը դեռ եւս պատրաստ չէր բոլորովին:

Յատակի վրայ կոյտերով դասւած էին գրքեր, ստացւած Անդրկովկասի բոլոր կողմերից, նրանց թիւը տասնեակ հազարների էր հասնում:

Կան գրեթէ մեր բոլոր պարբերական հրատա-

րակութիւնների տարեկան հաւաքածոները, թէ Կովկասում եւ թէ ղուրսը Պոլսում, վեհնտիկում եւ այլուր հրատարակւած:

Հայաստանի այդ գրադարանը, որ հաւանակահօրէն ունի այժմ 70—80 հազար հատոր, հաւանական է, որ կարճ ժամանակից յետոյ կունենայ հայկական տպագրութեան եթէ ոչ լիակատար ամբողջութիւնը, դոնէ նրա խոշորագոյն մասը:

Գրադարանը ունի եւ իր ընթերցասրահը, ուր առաւօտ կանուխից, երբ նա բաց է անում, լիքն է մեր երկսեռ պատանիներով եւ երիտասարդներով, մեծ մասամբ աշակերտութիւնից:

Ընթերցասրահը լիքն է միշտ, մինչեւ փակւելը:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ

Հայաստանը ունի իր պետական թատրոնը Երեւանում:

Կառավարութիւնը ամէն միջոց դործ է դնում, ունենալ միշտ լաւ ոյժերից կազմւած թատերախումբ: Երեւանի բեմի վրայ խաղացել են եւ խաղում են հայ բեմի ամենայայտնի դերասան, դերասանուհիք:

Առաջին տարին նա ունեցել է 5.000 բուրլու բաց ոսկով:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ»

Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէն, կամ ինչպէս կրճատած ասում են «Հոկ»ը, առաջ եկաւ 1921 թին, երբ Հայաստանի նոր կառավարութիւնը տեսաւ, որ առանց կողմնակի օգնութեան, նամանաւանդ առանց արտասահմանեան հայ գաղութների աջակցութիւնը ունենալու, այդպիսի մի աւեր երկրի շինարարական գործը, որտեղ խմբւած էին հա-

լիւր հաղարաւոր դաղթականութիւն քաղցած ու տկուր, իր ոյժերից վեր էր:

«Հոկ»ի գործունէութեան առաջին շրջանը թոյլ է: Նա չունի կանոնաւոր հաղորդակցութիւն արտա-
օտմանի հետ եւ պէտք է ասած որ արտաստման-
եան հաղութահայերի բացարձակ մեծամասնու-
թիւնը չէին հաւատում Հայաստանի բոլշևիկ կա-
ռավարութեան:

Նրանից խորշում էին:

Բայց կամաց կամաց, երբ սկսում են այն կող-
մերից հատուկնաւ եկողները կողմից մանրամասն
ծանօթութիւն երկրի իրականութեան, երբ նրանք
վերադառնալով իրենց տեղերը, բացատրում են
թիւրիմացութիւնը, սառույցը սկսում է փոքր առ
փոքր հալչիլ, եւ թէեւ զգուշաւոր վերապահու-
թեամբ, բայց եւ այնպէս նրանք սկսում են դան-
դաղ, բայց աւելի եւ աւելի մօտենալ երկրին եւ ա-
ջակցիլ նրա կառավարութեան:

Այդ կողմից խոշոր նշանակութիւն ունեցաւ
Հոկտեմբեր 10ի Երեւանում գումարած համաժող-
ովը:

Փարիզի, Լոնտոնի, Վիեննայի, Բեռլինի, Ե-
դիպոսի եւ Պարսկաստանի ներկայացուցիչները,
որոնք մնալով մի երկու շաբաթ Հայաստանում,
մանրամասն ծանօթացել էին տեղում կատարւած եւ
կատարելիք բոլոր աշխատանքներին, միաբերան
վկայում էին, որ այն ինչ որ նրանք տեսան, նրանք
երբեք չէին սպասում Հայաստանից:

Փարիզահայ դաղութի ներկայացուցիչ Կարիկ-
եան, այդ վերջինների անունից յայտնում էր, որ
այնտեղի դաղութի մէջ միտք է յղացել, չորացնել
Հայաստանի ճահիճները եւ այդ հողերի մշակու-
թեան համար պիտանի դարձնելը:

Հ. Բ. Ը. Միութեան ներկայացուցիչը բերել էր

իր հետ 1000 Անգլիական Փունդ սղերլինդ, եւ խոս-
տանում էր այդ ընդարձակ հաղութահայութեան
կողմից լայն օգնութիւն երկրի չինարարութեան,
մօտիկ ապագայում:

Հայաստանից դուրս գտնուող Ռուսահայ դա-
ղութահայերից, Թիֆլիսն էր միայն, որ աչքի ընկ-
նող գործունէութիւն էր ցոյց տւել:

Նա Ամերիկական կոմիտէի հետ համաձայնու-
թեամբ, կազմել է մի Փոնդ 10 հազար տոլարի, ու-
րով ձեռք են բերելու երկրի համար հարկաւոր ե-
ղող դիւղատնտեսական գործիքները: Անցեալ տար-
ւանից արդէն, այդ գործիքների նրանց բաց արած
սրահաստը գործում է Ալեքսանդրապոլում:

1922—23 Հոկտեմբերից — Հոկտեմբեր իր վեր-
ջին տարեշրջանում, «Հոկ»ը ստացել է, մեծ մասը
ի հարկէ արտաստմանից Պոլսի եւ Բաթումի վրա-
յով, — 288 հակ հազուստեղէն եւ կօշիկներ, 29
արկղ չորացրած ամերիկեան կաթ, 76 վագոն ցո-
րեն, 13 արկղ դեղօրայք, 73 արկղ սապօն, 223 փութ
բրինձ, 90 փութ լուրի, 69 արկղ գրենական պիտոյք-
ներ (թուղթ, թանաք, եւայլն), 4 արկղ ատաղձա-
գործական պիտոյքներ:

Փողով՝

Պոլսից 1522 լիրա ոսկով, Թաւրիզից 1350 բուր-
լի ոսկով, Օտեսայից 8 ոսկի, Ամերիկայից Կաթո-
ղիկոսի միջոցաւ 650 տոլար, Մոսկուայից 300 չեք-
ոսկեց (3000 բուրլի):

Այդպէսով «Հոկ»ը իր գործունէութեան երկ-
րորդ տարեշրջանում ունեցել է մուտք փողով եւ
ապրանքով՝ 266,609 բուրլի ոսկով: Եւք 234,239
բուրլի ոսկով:

Առ 1 Հոկտեմբերի 23 թւի, մնացորդ ապրանքով
32,370 բուրլի ոսկով:

Երկար կ'լինէր ի հարկէ եւ հետեւ կ'տանէր ինձ

պատմել թէ ո՞ւմն եւ ի՞նչպէս է տրեւել այդ բոլորը «Հով»ի կողմից:

Այդքանը կարելի է բաւական համարել, որ քննիչ յանձնաժողովը շատ մանրամասն եւ բարեխիղճ կերպով քննելով նրա հաշիւները, տեխնիքական մի քանի պակասութիւններ չեն միտսին, գրտել էր, որ գործը նա տարել է շատ կանոնաւոր:

Ռուսահայ մեծ գաղութահայերից աչքի էր ընկնում համաժողովում Բազելի, Նոր-Նախիջևանի եւ Բոստովի ներկայացուցիչների բացակայութիւնը:

«Հով»ը առաջիկայում մեծ դեր ունի խաղալու մեր երկրում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԸ

Գաղթականութիւնն ու կոտորածները բնականաբար թողեցին իրենց ետեւից մի ահագին թիւ որբերի:

Պորհրդային կառավարութեան սկզբնական շրջանում Հայաստանում կային շատ մեծ թւով որբեր:

Դրանցից մի մասը մեռնում է, մի մասը անցնում է ուրիշ կողմեր եւ այժմ Հայաստանի 22 եւ Ամերիկական երեք մեծ որբանոցներում կան 30,000 ի մօտ որբեր:

Ամերիկեան որբանոցները ուսման կողմից, գտնւում են Պորհրդային իշխանութեան հսկողութեան տակ:

Ամենամեծ հոգեկան բաւականութիւն պատճառեց ինձ մօտիկից ծանոթանալը նրանց կեանքի սրայմաններին, նրանց նիստ ու կացին:

Հայ որբերը, Ամերիկական որբանոցներում, տեղաւորւած են ընդարձակ բնակարաններում, քաղաքից դուրս, մաքուր օդի մէջ:

Նրանց կրթում են ամերիկական դրութեամբ

Սովորում են աշխատասիրութիւն, արհեստ, կարգապահութիւն, մաքրութիւն: Աղջիկները անպայման կար ու ձեւ, տղերքը որեւէ արհեստ կամ գիւղատնտեսութիւն: Ունեն տարրական եւ միջնակարգ դպրոցներ, ուր ցանկացողները բացի ուսեւրէնից կարող են սովորել նաեւ անգլիերէն:

Կրօնը դուրս է հանւած ծրագրից:

Ունեն արհեստանոցներ, կօշկակարի, դերձակութեան, լացարարի, եւայլն:

Ունեն թատրոնական դահլիճ, իրենց միջից թատերախումբ եւ երկու նւագարխումբ: Գարնան ունեցել են եւ կինո:

Չորս կողմ օրինակելի մաքրութիւն, ելեքտրական լուսաւորութիւն, ամէն շաբաթ անպայման բաղնիք եւ սպիտակեղէնների փոխել:

Ունեն մանկապարտէզ, ամէն տեսակ խաղալիքներ երեխաների համար, Փութպոլ եւայլն:

Պարտադիր մարմնամարզութիւն: Սովորում են երաժշտութիւն, նոյն իսկ պարեր:

Կայ յատկապէս կոյրերի համար դպրոց, ուր սովորում են 60 հոգի: Նրանք սովորում են եւ ձեռագործներ, կոյրերին մատչելի:

Ունեն երեք հիւանդանոց, որոնցից մէկը թոքախտի:

Ունեցել են նաեւ մի հիւանդանոց, բորոտների, քաշալների եւ տրախոմայով հիւանդների համար:

Այդպիսիներին թիւը շատ մեծ է եղել սկզբներում. հիմա բոլորը բժշկել են եւ ոչ մէկը չկայ տառապալ, այդպիսի հիւանդութեամբ: Հարկ չկայ աւել, որ բոլորը կերակրւում են լաւ, ունենալով պարզ եւ սննդարար կերակուրներ մեծ մասամբ մսեղէնով եւ կաթնեղէնով:

Վերակացունների մէջ կան ամերիկուհիներ:

Վերջին թուրքական արչաւանքին, Կարսում,

փախուստից յետոյ մնացել էին այնտեղի որրանոցներում 2000ի մօտ որրեր:

Թուրքերը սկսել էին յետոյ, նրանց ուղարկել Ալեքսանդրապոլ, բայց նրանք եղել են այնպիսի դժուրութեան մէջ, որ կէսը դրանցից կենդանի տեղ չէ հասել:

Շատերը ստուել են ճանապարհին: Ծառայողը պատմում էր, որ երբ վաղոնից հանում էին նրանց, ներս բերելուց մի քանի ժամ յետոյ մեռնում էին:

Մեծ որրերից աղջկերքը ծառայում են հիւանդանոցներում որպէս գթութեան քոյրերի օգնականներ, նրանք սովորում են միեւնոյն ժամանակ այդ գործը, եւ որոշ ժամանակից յետոյ, վկայական ստանալով, նրանք Հայաստանի պէտք եղած տեղերում մտնում են ծառայութեան:

Իմ Ալեքսանդրապոլ գալուց մի քանի օր ատաջ տեղի էր ունեցել մի փոքրիկ հանդէս, ի պատիւ նորաւարտ 14 այգալիսի քոյրերի:

Որրանոցի գլխաւոր կառավարիչ Մր. Ե. Եարօ, իր խօսքի մէջ նրանց ուղղւած, հետեւեալն էր ասել:

«Մենք ուրախ ենք, որ գործում ենք, մի այնպիսի ազգի մէջ, որ ապացուցել է պատմականօրէն, որ նա ընդունակ է աշխատանքի եւ գիտութեան»:

Ամերիկայից ստացւող մթերքների կենտրոնական պահեստը գտնւում է Ալեքսանդրապոլում, ուր կենտրոնացած է նրանց բոլոր գործունէութիւնը, ամբողջ Անգրկովկասի համար:

Պահեստները լիքն էին ամէն տեսակ ապրանքներով: Դեղորայք, ալիւր, սապոն, կօնսերմ, շաքար, կակաօ, կօշիկներ, հագուստեղէն եւայլն շատ մեծ քանակութեամբ:

Այդ ապրանքների մի մասը, գլխաւորապէս հագուստեղէնը փոխւում է այն մթերքների հետ, ո-

րոնց որրանոցները պէտք են ունենում գնելու ներքին շուկայից, օրինակ, թարմ բանջարեղէն, կարտօֆիլ, մեղր, տախտակ եւայլն:

Տեղացիք մեծ բաւականութեամբ փողի տեղ վեր են առնում հակերով շորեր, իւրաքանչիւր հաւկը 3—4 փութի ծանրութեամբ: Նրանցում լինում են ամէն տեսակի հին շորեր, գլխարկներ եւայլն, որ ինչպէս երեւում է Ամերիկացիք յատկապէս բաժանելու համար, հաւաքում են իրենց երկրում: Գինը իւրաքանչիւր հակի համար հինգ օսկի (50 բուրլի):

Հակը չի բացւում եւ վերցնողի բախտից է կախւած թէ ինչ կ'լինի նրա մէջ:

Լինում են հակեր, որոնցից դուրս են գալիս պալատներ կամ ուրիշ թանկագին շորեր մեծ քանակութեամբ, լինում է եւ հակառակը, ուր աւելի շատ գլխարկներ եւ ներքնաշորեր են լինում:

Պատահում է նոյն իսկ անակնկալ: Շատերի դրպաններում գտնւում են տոլարներ:

Մէկի դրպանում, դուրս էր եկել մի այգալիսի մականդրութեամբ տոմսակ անգլիերէն լեզուով:

«Ում որ ընկնի այս իմ վերարկուն, թող իր հասցէն յայտնի ինձ, ես նրան կուղարկեմ օգնութիւն», ներքեւը իր ամերիկական հասցէն:

Ալեքսանդրապոլի բաղարում մի քանի տասնեակ խանութներ, պարապում են այդ շորի առոււտուրով, որը մի ահագին բարիք է թէ քաղաքացի չբաւոր դասակարգի եւ թէ շրջակայ գիւղացիների համար:

Նրանք շատ մատչելի գներով, կարողանում են իրենց համար պէտք եղած հագուստը ձեռք բերել: Վերջերս միայն մի փոքր թանկացան նրանք, որովհետեւ կառավարութիւնը իր կողմից սկսեց գնողներից հարկ առնել, իւրաքանչիւր հակից 3 չերվոնեց:

Արհեստանոցում բանող որրերը, ստանում են

որոշ վճար, միայն այդ վարձը չի տրւում նրանց, այլ գրւում նրանց հաշիւն եւ տրւում է նրանց միանգամից, նրանց չափահաս դառնալիս:

Նկատելի էր ընդհանուր գոհունակութիւն:

Որբերից ոչ մի գանգատ: Ամենայն եռանդով, նրանք պաշտպանում են նոյն իսկ, իրենց հիմնարկութեան թէ շահը եւ թէ պատիւը:

Գլխաւոր կառավարիչ Մր. Ե. Եարօ, Հայաստանում (Վան) երկար տարիներ ապրած, մի նախկին միսիօնար է: Գիտէ հայերէն: Պահեստների վարիչն է մի ուրիշ Ամերիկացի, Մր. Գուք, մի շատ խստապահանջ եւ կարգապահ Եանքի:

Նրա օրօք գողութիւններ պահեստից, որ սովորական են եղել առաջներում, տեղացիների կառավարութեան ժամանակ, վերջ է ստացել:

Ամառը Ամերիկայի մի քանի շտապներից եկած են եղել մի խումբ ներկայացուցիչներ:

Նրանց պատւին, որբերը կազմել են ի միջի այլոց եւ մի փառաւոր տօնական պրօցեսիա:

Սումբ, խումբ, իւրաքանչիւրը իր արհեստին պատկանող գործիքներով, ծաղիկներով եւ կանաչներով զարդարած կառքերի մէջ, նրանք մի գեղեցիկ տեսարան են եղել ներկայացնելիս:

Ամերիկացիների հետ գտնուող յատուկ սինեմօ-դօգրաֆը, հանել էր այդ հանդէսը լինտի վրայ, Ամերիկայում ցուցադրելու համար:

Միջնակարգ դպրոցի որբերը ունեն եւ իրենց թէեւ ձեռագիր, չարաթաթերթերը «Ծիածան» եւ «Փարոս», ուր երեւում են նրանց բանաստեղծութիւնները եւ ուրիշ գրաւածքները:

* * *

Ամերիկական կոմիտէն, որ իր գործունէութիւնը սկսել է Հայաստանում, դեռ եւս խորհրդային

իշխանութիւնից առաջ, երկրի ճգնաժամի օրերին, երբ սովը սպառնալի կերպարանք էր ընդունել մեր երկրում, առանց չափազանցելու, կարելի է ասել, որ իր այդ մի քանի տարւայ գործունէութեան ընթացքում, հարիւր հազարաւոր հայ ընտանիքներ աղատել է անխուսափելի կորստից:

Նա փրկել է Հայաստանի մանուկ սերունդը:

Որպէս զի դադարիար ունենալ թէ ինչ գումարներ է նա մտնում Հայաստանում, բաւական է ասել, որ 1921 թւին, մի տարւայ ընթացքում նա ծախսել է 10 միլիոն րուբլի:

Անդրկովկասի համար, Ամերիկայից ստացւած օգնութեան 80% գործադրւել է Հայաստանում:

Նա բացի որբերը պատսպարելուց, չինել է Հայաստանում մի քանի տասնեակ վերստ չօսէ, նորոգել է մի քանի հարիւր տներ եւ կանգնեցրել է չորս եկեղորակայարան:

* * *

Մի բարդ եւ պատասխանատու խնդիր է ծառանում այժմ, մեր կառավարութեան առաջ:

Մեծացող եւ չափահաս դարձող որբերը, մեր երկրի համար մի խոշոր սօցիալական չարիք կարող են դառնալ, եթէ նրանք չկապւին հողին:

Պետական եւ Ամերիկոմի մանկատների որբերին, պէտք է այսպէս ասած «գործի դնել», հեռացնել նրանցից ճրիակերութեան գաղափարը եւ պատրաստել նրանցից աշխատաւորական երկրի համար պիտանի քաղաքացիներ:

Այդ տեսակ որբերի մի մասը արդէն աշխատում է Լուս. Ժող. կոմի բացած արհեստանոցներում: Այդ արհեստանոցները, թէեւ շատ մեծ դժարութիւններով, բայց եւ այնպէս արդէն կազմակերպւած են: Սակայն այնտեղ տեղաւորւած որբերի

Թիւը քիչ է, մինչդեռ ըստ ծրագրի այս 1924 թ. ընթացքում պէտք է գործ դնել 2,000 որր:

Այդ մասին աշխատում է յատուկ կոմիտէ, որ պէտք է կազմակերպի մանկական գիւղատնտեսական գաղութներ:

Այդ կոմիտէն 10 տարւայ ընթացքում պէտք է հիմնէ գաղութներ 30,000 որրերի համար:

Գաղութների մանկական հանրակացարանների հիմնական նպատակն է, ստեղծել այնպիսի սլայ-մաններ, որ երեխան կարողանայ ապրել բացօթեայ, առողջ կեանքով, որի ժամանակ նրա ֆիզիքական եւ հոգեկան ոյժերը կանոնաւոր կերպով կ'զարգանան: Այդպիսի մի գաղութ գոյութիւն ունի Աշտարակ գիւղի մօտ, որը դեռ եւս Պ. Իշխանութեան Հայաստան մտնելուց առաջ, հիմնել են Մոսկուայի գաղութահայերը:

Այդտեղ կան 1200 որրեր: Ունեն 100 տեսիատին հող, 30 լծկան եւ 200 ոչխար:

Երկիրը մշակում են իրենք, առանց գիւղացիների օգնութեան: Ունեն արհեստանոցներ, կօշիկի, հիւսնի եւ երկաթագործի:

Գաղութը կառավարում է գերմանական գիւղատնտես Մկրտիչ Տէր Մկրտիչեան:

1923ի տարեշրջանին ունեցել են 2000 փութ ցորեն:

Որրերի այդ գաղութը, աննշան բացով, ապրել է անցեալ տարի իր ստացած արդիւնքով: Ունեցել են հիանալի բանջարանոց, որ բաւարարել է իրենց բոլոր կարիքները:

Այժմ որրերի համար յատկացրեւած են Սարգարաղի չրջակայքում այն տեղերը, որոնք անպէտք են եղել մշակութեան համար, որպէս ճահճային տեղեր:

Մասնագէտ ինժիներների ձեռքով այդ հողերը

չորացելուց յետոյ, սկսելու են հիմնել գիւղեր Շվէյցարիական տիպի տներով:

Իւրաքանչիւր գիւղը 100 տնից: Գիւղը կ'ունենայ փուռ, դպրոց, բաղնիք, հիւանդանոց, ընթերցարան:

Ըստ ծրագրի երր որրը դառնում է 21 տարեկան, նրան ամուսնացնում են իր սրտի ուզած մի որրուհու հետ, տալիս են մի տուն, մի սայլ, մի զոյգ եղ, մի կով եւ մի տեսիատին հող: Ուտելիքի պաշար, սապոն եւ սերմացու:

Մի տարի տանելով իրենց տնտեսութիւնը, միւս տարին, իրենց բոլոր ունեցածով նրանք մտնում են արդէն գիւղական համայնքի մէջ:

* * *

Տեղաւորելով եւ բաւարարելով ամէն բանով այդքան հազար որր երեխաներին, թւում էր, որ խնդիրը փակում էր արդէն: Սակայն իրականութեան մէջ այդպէս չէ: Թէ Պարսկաստանի եւ թէ Տաճկաստանի կողմից եւ ուրիշ տեղերից անընդհատ գալիս են գաղթական մնացորդներ: Գալիս են եւ գաւառներից: Փողոցներում շարունակ երեւում են անապաստան, այդպէս ասած «փողոցի երեխաներ», կեղտոտ, գլխարաց, պատառոտած չորերով: Դրանց հաւաքում է Լուսաւորութեան Ժող. կոմիտարիատի «Մանկական գլխաւոր վարչութիւնը», որի պաշտօնն է երեխաներին հաւաքել, պատսպարել, կերակրել եւ դաստիարակութեան մասին մտածել:

Ամիսների ընթացքում, դրանք մի պատկառելի թիւ են կազմում, որոնք քիչ մտահոգութիւն չեն պատճառում Հայաստանի կառավարութեան:

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Կառավարութիւնը աչքաթող չէ արել նաեւ ժողովրդի առողջապահութեան հարցը:

Ամենագլխաւոր հիւանդութիւնը, որ տարածւած է Հայաստանում, դա մալարիան է, որ քայքայում է ժողովրդի առողջութիւնը:

23 թւի ամառանից սկսած Հայաստանում բացւած է արդէն չարժուն հիւանդանոց, որ հսկայական նշանակութիւն պիտի ունենայ երկրի համար:

Դա այն կեդրոնն է, որ պիտի ղեկավարի ամբողջ պայքարը այդ հիւանդութեան դէմ:

Չորս ամսւայ ընթացքում մինչեւ Հոկտեմբերի սկիզբը, նա ունեցել է 15,403 հիւանդներ, որոնք այցելել են 52,747 անգամ:

Տաճկական արշաւանքները մի ժառանգութիւն էլ թողին մեր երկրի այն մասերում, ուրտեղից անցան նրանք:

Դա վերերական հիւանդութիւնն էր, որը մանաւանդ Ալեքսանդրապոլի շրջանում ահագին չափեր է ստացել:

Թէ «Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէն», եւ թէ կառավարութիւնը իր կողմից ուղարկել են այդ կողմերը թէ դեղօրայք, թէ պրեպարատներ եւ թէ բժշկական թուղթիկ խմբեր:

Թոքախտաւորների համար Հայաստանը ունի Դիլիջանի եւ ուրիշ ասպախանարաններ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՄՈՒՆ

Առաջ քան կ'անցնէինք Հայաստանի տնտեսական կեանքը նկարագրելու, մի քանի խօսք էլ մեր ներկայ գրականութեան, մամուլի մասին:

Ես ի հարկէ յաւակնութիւն չունեմ, ներկայ

գրականութեան մանրամասն ուսումնասիրութիւնը տալու: Իմ արածը ընդհանուր մի թուղթիկ ակնարկ է, ինչ որ ես կարողացել էի նկատել, ինչ որ աչքի էր խիւում:

1918ի կիսից սկսած, մինչեւ վերջին 20—21 թւականները թէ Թիֆլիսում եւ թէ Հայաստանում օրաթերթեր թէեւ գոյութիւն ունեցել են, սակայն շատ սահմանափակ թւով:

Հրատարակել են բաւական անկանոն, մանաւանդ Հայաստանում, ուր նրանք լոյս են տեսել շատ անգամ դեղին, փաթթելու թղթերի վրայ, ամենալատ տպագրութեամբ:

Գրական աչքի ընկնող աշխատութիւններ հայերէն լեզուով, այդ թւականներին գրեթէ չի երեւում, կամ եղածը շատ չնչին է:

Եւ հասկանալի է ի հարկէ: Պատերազմի եւ քաղաքական կռիւների ժամանակ, ի՞նչ գրականութիւն կարող էր զարգանալ, երբ երկիրը տակն ու վրայ էր լինում:

22—23 թւականներից սկսած, հրատարակչական գործը մեր մէջ սկսում է փոքր առ փոքր կենդանանալ:

Պետական հրատարակութիւնը Հայաստանում տպագրում է մի շարք հայերէն գրքեր, ըստ մեծի մասին զուտ կուսակցական եւ մասնագիտական բովանդակութեամբ: Աւելին, հաղիւ թէ ներկայ պայմաններում, գոնէ ընթացիկ տարիներում կարելի լինէր նրանից պահանջել, քանի որ բացի այդ, նա ծանրաբեռնւած է մեծ մասամբ նաեւ դասագրքերի տպագրութեամբ, որոնք կատարւում են ամենօրյ թափով:

Կառավարութեան առաջ կայ այնպիսի մի ստիպողական կարիք, ինչպիսին է մատակարարել համալսարանին պէտք եղած ձեռնարկներ եւ 70 հա-

զարից աւել աշակերտութեան համար դասադրքեր:

Հայաստանի կառավարութեան, քաղաքական բովանդակութիւն ունեցող հրատարակութիւնների մէջ, առաջին տեղը կ'ընդունի անկասկած, Ս. Կասեանի խմբագրութեամբ շուտով հրատարակելիք «Կարլ Մարքսի եւ Ֆրեդրիխ Էնգելսի» դործերը հայերէն լեզուով:

Այդ թարգմանութիւնները բաղկացած են լի-նելու տասը հատորներից, իւրաքանչիւրը 500 մեծադիր երեսներից: Հատորներից մէկը, որ պարունակելու է «Կապիտալ»ի առաջին հատորը, բաղկացած է լինելու 800 էջից:

Տպագրւում են նորագոյն գիտական եւ բժշկական հայ բառարաններ. քիմիայի, մարդակազմութեան, սրտալօգիայի, հանքարանութեան եւ այլն հայերէն դասագրքեր եւ համալսարանական դասընթացքներ:

Հայ լեզուն գեղեցիկ կերպով յարմարւում է եւ դործնականին եւ տեխնիկային եւ գիտութեան:

Որպէս պարբերական հրատարակութիւններ, Հայաստանում այժմ լոյս են տեսնում հետեւեալները:

Կառավարչական եւ կուսակցական օրգան «Սորհրդային Հայաստան» մեծ օրաթերթը: Անցեալ ամառ նա տպագրւում էր 4,000 օրինակ:

Բովանդակութեան մասին, եւ աւելորդ եւ համարում խօսել, որովհետեւ Սորհրդային կառավարութեան եւ բոլոր Ֆետերացիաներում հրատարակող քաղաքական այդպիսի օրաթերթերը, որպէս միեւնոյն կուսակցութեան եւ միեւնոյն ուղղութեան պատկանող օրգաններ, ոչ մի տարբերութիւն չունեն իրարից, իրենց բովանդակութեամբ: Նրանցում արծարծւում են ըստ մեծի մասին, ի բաց առեալ քաղաքական տեսութիւնը, կուսակցական, պրոֆեսիօնալ, մասնագիտական եւ նման հարցեր:

Բանասիրական մաս, ֆելիէտօններ, վէպեր, եւ այլն, որ նախկին թերթերի անբաժան մասերն էին կազմում նրանցից, այժմեայ թերթերը զրեթէ չունեն, եւ եթէ ունենում են, շատ քիչ:

Հրատարակւում է գիւղացիների համար «Մածկալ» օրաթերթը, որ բացի սովորական ընդհանուր հարցերից, մեծ ուշադրութիւն է դարձնում գիւղատնտեսական խնդիրների վրայ:

Այդ ուղղութեամբ կայ եւ մի ամսագիր, «Գիւղատնտես», որ թէեւ կանոնաւոր հրատարակութիւն չունի, բայց եղածներում կան գիւղատնտեսական շատ կարեւոր եւ լուրջ մասնագիտական յօդաւածներ:

Հրատարակւում է մի ամսագիր «Նորք», նոյնպէս անկանոն հրատարակութիւն ունի: 1922ին լոյս է տեսել 1 համար, 1923ին մինչեւ Օգոստոս լոյս էր տեսել միայն 2 համար: Շարունակւում է: Դա մի շատ լուրջ ամսագիր է, բաւական հետաքրքիր յօդաւածներով եւ շատ ցանկալի էր, որ նրա հրատարակութիւնը կանոնաւորէր:

1924 Յունվարից հրատարակւում է «Վերելք» ամսագիրը, պատկերազարդ: Հրատարակել է 2 համար:

Պատանի կոմմունիստները եւ նոր պրօլետարական գրողները ունեն երեք շաբաթաթերթեր:

«Պատ-Կոմ», «Պայքար», «Մուրճ» եւ մի վտրերիկ շաբաթաթերթ «Աւանդարդ»:

«Պայքար» եւ «Մուրճ» շաբաթաթերթերը, դրանք մեր պրօլետարական գրողների, նրանց երկու խմբակների օրգաններն են:

Երկու ընկ. թիւներ, որոնց մէկի նախագահն է բանաստեղծ Աշոտ Վլատունին, իսկ միւսինը՝ նոյնպէս բանաստեղծ Եղիշ Զարենց: Դրանց մասին մի քանի խօսք քիչ յետոյ:

Կայ եւ մի փոքրիկ օրաթերթ «Տպարանական Բանուոր», որ նոյնպէս կանոնաւոր հրատարակութիւն չունի:

Հայաստանի քաղաքներէն Ալեքսանդրապոլը ունի իր բաւականին մեծ դիրքով օրաթերթը «Բանուոր» եւ գիւղացիների համար «Շիրակի Րանչպար» շաբաթաթերթը:

* * *

Հարկ չկայ ասել, որ այդ բոլոր օրաթերթերը, շաբաթաթերթերը եւ ամսագրերը, նոյնպէս եւ ամէն մի հայերէն հրատարակութիւն Հայաստանում եւ Անդրկովկասում, տպագրւում են նոր ուղղագրութեամբ:

Այդ ուղղագրութիւնը, որ դործածութեան մէջ է մտել, անցեալ 23 թւականի Յունվարից, նրա հեղինակ Մանուկ Աբեղեանի ասելով, մեր հին լեզուի կորիզն է. նա իբր թէ հեշտացնում է մանուկ սերնդի համար հայերէն լեզուի դիւրին կերպով սովորելը:

Այդ փոփոխութիւնների վրայ, որ յայտնի է արդէն ամէնքին, ես կանգ չեմ առնի: Այսքանը կայ միայն, որ Հայաստանից դուրս այդ նորամուծութիւնը ահագին աղմուկ առաջ բերեց:

Գտնում էին, որ այդպիսի մի խոշոր ակադեմական հարց, առանց նրան բաղմակողմանի քնննութեան առնելու, աններելի էր դեկրետի միջոցաւ, ստիպողաբար անցկացնելու:

Հայ մամուլի մէջ, ճիշտ է, բաւական քննել էր «հ», «լ», «ւ», «յ»ի հարցերը, բայց ինչպէս կ'ուղէք, այդպիսի մի հիմնական փոփոխութիւն, մանաւանդ «օ» եւ «ե» տառերի վերաբերութեամբ, ոչ մի անգամ առաջ չէ բերել եւ քննութեան չէ առնւել մեր մամուլում: Եւ հազիւ թէ հեշտութեամբ ամէն տեղ էլ ընդունի:

Յայտնի մանկավարժ եւ հայկարան՝ Ստեփանոս Մալխասեան, որ երկար տարիներ այդ հարցով զբաղւել է, նորերս նոյնպէս մի խիստ քննադատական ունէր, այդ նոր ուղղագրութեան դէմ: Նա գտնում էր, որ այդ նոր ուղղագրութիւնը աւելի եւս կ'իճուղի եւ կ'ղժւարացնի մեր լեզուն:

Նոր ուղղագրութեամբ մի շարք հրատարակութիւններ կատարւում են եւ Պոլսում, Հայաստանի քաղաքական ներկայացուցիչ Պօղոս Մակինցեանի ձեռքով:

Այդ գրքերը տպագրւում են յատկապէս Հայաստանի համար, թէեւ հաւանական է, որ նրանք կ'տարածւեն եւ այնտեղ:

Ես տեսայ այդ հրատարակութիւնների մի շարք՝ կայ Իսահակեանի, Թումանեանի, Շիրվանզադէի, եւ ուրիշ մեր գրողների հեղինակութիւնները, կայ Թարգմանութիւններ եւրոպական կլասիկներից՝ Շէքսպիր, Կէօթէ եւայլն:

Տպագրութիւնը կատարւում է մեծ խնամքով եւ ընտիր թղթի վրայ:

* * *

Աբեղեանի նոր ուղղագրութեան հետ միաժամանակ, մեզ մօտ նոյնպէս, ինչպէս եւ Ռուսաստանում, առաջ է եկել գրական մի նոր հոսանք, մի նոր ուղղութիւն:

Պրոլետարական գրողներն են դրանք, որ չեն հետեւում ընդունւած հին ձեւերին:

Նրանք բերում են նոր խօսքեր, նոր ձեւեր, նոր չափեր:

Առ այժմ նրանք մեր գրականութեան մէջ երեւում են միմիայն իրենց բանաստեղծական ստեղծագործութեամբ:

Առաջինը եւ ամենանշանաւորը դրանց մէջ մեր

գրական կեանքում, դա եղիչէ Զարեցն է, որի հեղինակութիւնների մի խոշոր հատորը նորերս լոյս տեսաւ Մոսկուայում:

Նրան հետեւում են մի շարք բանաստեղծներ՝ Աչոտ Վչտունի, Գուրգէն Մահարի, Արով, Նայիր Զարեան, Ալադան եւայլն:

Մի երկար շարք այդպիսի գրողների, գրանից յետոյ, անընդհատ երեւում է «Մուրճ»ում, «Պայ-քար»ում եւ պարբերական մամուլում:

Դրանք մեր Հայաստանի ֆուտուրիստներն են:

* * *

Եղիչէ Զարեցն, ժամանակակից այդ պրոլետար բանաստեղծը ունի մի շարք ուժեղ, հետաքրքիր պոէմաներ: Նրա պատկերները չափազանց գունաւոր են: Երբեմն կարծես նա մոռնում է ամէն մի արգելք, ամէն մի պատուար, եւ գործ է ածում յանդուգն բառեր, անսանձ նախադասութիւններ:

Յեղափոխութիւնը երգող իր պոէմաների մէջ կարծես նա ուզում է բռնել այդ յեղափոխութիւնը եղջիւրներից եւ թափ տալ նրան: Բանաստեղծութեան մէջ ընդունւած չափեր, յանգեր, նրա համար գոյութիւն չունեն:

Նրա չափը իր կամքն է:

Նա ունի եւ հին ձեւով գրւած սիրուն կտորներ, օրինակ Սայաթ Նովայի նմանութեամբ եւայլն:

Բայց ունի եւ ֆուտուրիստական այնպիսի գրւածքներ, որ մարդ չգիտէ ինչի՞ն վերագրել, նրա շարաճճիութեան թէ օրդինալ երեւալու ցանկութեան:

Անցեալ տարի նրա հրատարակւած մի գրքովը «Պօէզոգուոնա» վերնագրով, բաւականին խիստ քննադատութեան ենթարկեց:

Դա նրա թոյլ գրւածքներից մէկն էր, եթէ աւելին չասել:

Բոլոր այդ պրոլետար գրողները մեծ մասամբ իւրեւց հեղինակութիւնները տպագրել են ցարդ իրենց «Պայքար» եւ «Մուրճ» շարաթաթերթերում եւ Թիֆլիսի ու Երեւանի օրաթերթերում:

Կան դրանց մէջ շնորհքով գրողներ, որոնց գրւածքները միտք ունեն, բայց պատահում են եւ այնպիսիներ, որոնց գրւածքները կարդալուց յետոյ, չգիտէք ծիծաղէք թէ զարմանաք:

Եւ այդպիսիները քիչ չեն:

* * *

Նորագոյն այդ բանաստեղծներից, բացի Եղիչէ Զարեցից, առանձին հրատարակութեամբ լոյս է ածել իր հեղինակութիւնների երկու փոքրիկ հատորներ՝ բանաստեղծ Արովը:

«Կին» եւ «Դանակը ըկին»:

Վերջին գրքովի յառաջաբանում, խօսելով գրական այդ նոր հոսանքի մասին, նա հետեւեալն է ասում:

«Նա — այսինքն այդ նոր ուղղութիւնը — Տերեանի ստատիկ եւ ածականներով մշուշող լեզւին, հակադրեց կոնկրետ եւ չոր լեզու, բերեց հատուրիթմ, ոչնչացրեց ածականները, բանաստեղծութիւնը կառուցեց բացառապէս բայերով եւ գոյականներով: Բանաստեղծութեան մէջ մտցրեց օտար եւ հայ խօսակցական բառեր: Մեր էսթետիկան մեծ զժգոհութիւն պատճառեց իր ոչ բանաստեղծական ֆորմայով:

«Այս վերջին հանգամանքը հասկանալի է: Զեմ կարող մեղադրել երբ բազազը պրօպէլէրի զիգզգը չափում է արշինով: Ինչ պիտի անես, երբ նրա քիթը չիթ է միայն տեսել շարունակ»:

Շուռ տալով այդ յառաջաբանը, ես բերում եմ
որպէս նմոյշ, այդ գրքոյկից, հենց նրա առաջին
բանաստեղծութիւնը:

«Ունաց.

Արուս — ով էր

որ ձեզ հերքեց

երգեց գո

նաք

կո

նակ

19 թւին էր դեռ

տպեց իր «Կինը»

բերում էր ոռւմք ու պրօպելլեր:

Բերում էր

«Գ»եր

«Կ»եր

կիներ, կոնք ու կառք

նշում էր, նգմում ձեր

կոկորդը

նշում էր որ նշաք իր պէս

հանճարով ձեր բանջար քաղէք

նահիմում

ջգմէք հուտեր

եւ յետոյ

տրակտորն իր թողած

ձեր սրտին լծէք չութեր,

յիշում եմ Տերեան ծերուկը

իր ժանգոտ ծիծն էր տալիս

ծծէք դուք

Թիթեղապատ թեւերս եթերում թրում

կտրում է թուրն իմ

հոռ՝

տարէք նկուղ նետեցէք, ձեր մաշւած կոշիկը»:

Այդպիսի մի մեծամիտ նախաբանից յետոյ,

բերելով որպէս նմոյշ, Արուսի գրած քնքերից այդ
կտորը, կոմենտարիաներ իմ կողմից ես աւելորդ եմ
համարում:

* * *

Հայաստանից դուրս հրատարակւում են «Խ.
Հ.»-ի մեծութեամբ «Մարտագոչ» Թերթը Թիֆլի-
սում եւ երկու ամսագրեր «Նոր-Աշխարհ» եւ ման-
կական «Ծիլեր»:

Բազում մի օրաթերթ «Կոմունիստ»:

Ղարաբաղում մի փոքրիկ օրաթերթ «Որհրհրդա-
յին Ղարաբաղ»:

Թիֆլիսը չի ներկայացնում այլեւս այն հայ մը-
տաւոր կենտրոնը, որպիսին էր նա պատերազմից
առաջ:

Թէեւ Վրաստանի մայրաքաղաքում հայ բնակ-
չութիւնը չի պակասել նախապատերազմական չրջա-
նի թւից, բայց նա այլեւս առաջւայ դերը չի խա-
ղում մեր կրթական դործում:

Մտաւորականներից մեծ մասը անցել են Հա-
յաստան:

Այն հայ ինտելիգենտ ոյժերն էլ, որ մնացել են
Թիֆլիսում, ըստ մեծի մասամբ զբաղւած են քա-
ղաքական կեանքով:

Նոյնը եւ Բազում:

* * *

Լէօի եւ Թումանեանի ղեկուցումը իր ժամա-
նակին լսելուց յետոյ, Ս. Հ.-ի կառավարութիւնը
ցմահ թողակ է նշանակել հետեւեալներին մեր մտա-
ւորականներից:

Գրականագէտներից եւ բանաստեղծներից —
Շիրվանզադէին, Յ. Թումանեանին, Աւետիս Իսա-
հակեանին, Յովհ. Յովհաննիսեանին, Դերենիկ Դե-

միջկանին, Շանթին, Նոր-Դոսին, և Յակոբ Յակոբանին:

Նկարիչներից. — Բաշինջադեանին, Սարեանին, և Թադէոսեանին:

Դերասաններից. — Յ. Աբէլեանին, Մանուէլեանին և Մայսուրեանին:

Մեր հին գրականութեան մէջ աչքի ընկնող գրականագէտներից 1920 Ապրիլին էջմիածնում մեռել է Վրթանէս Փափագեան:

Շիրվանդադէն գտնուում է Պոլսում: Այնտեղի թերթերում ևս կարդացի, որ Շիրվանդադէն իրաւասելով, պատրաստում է այժմ մի մեծ վէպ, թէ երկրում գտնուող և թէ գաղութաձայ կեանքից:

Հենց այդ նպատակաւ ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար է, որ նա եկել է Պոլիս և անցնի պիտի աշտուկից և ուրիշ գաղութներ:

Արդ վէպի մէջ Հայ ժողովուրդը պիտի ներկայանայ իր գործունէութեան և հոգեբանութեան բոլոր կողմերով:

Մեր հայ գրականութեան մի համեստ գործիչը գտնուում է մի քանի տարի է Նոր-Նախիջևանում:

Դա մեր յայտնի դերասան Յ. Աբէլեանի եղբայր Ալեքսանդր Աբէլեանն է, որ ունի մի շարք թատրոնական գրաւածքներ, որոնցից մի քանիսը մեծ յաջողութեամբ խաղացւում են մեր բեմերի վրայ:

Երեսուն հինգ տարի նա գործում է այդ ասպարիզում, երկար տարիներ նա թղթակցել է մեր օրաթերթերում, գրելով բանտրական կեանքից, սկզբում Բազէից, որի գործարաններում նա աշխատել է և յետոյ ուրիշ տեղերից:

Նոր-Նախիջևանի կուսակցական կոմիտէն, ի նկատի առնելով նրա 35-ամեայ գործունէութիւնը, միջնորդել է ժող. Լուս. կոմիտարիատին նշանակել նրան ցմահ թոշակ, ամսական 80 ռուբլի:

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Այժմ անցնենք Հայաստանի տնտեսական կեանքին և տեսնենք այդ ուղղութեամբ Խ. Հ. ի կառավարութեան ունեցած գործունէութիւնը:

Չնայելով որ բնութիւնը պարզեւել է Արաքսի հովտին բաղմաթիւ բարեյաջող պայմաններ, որոնք պիտի ապահովէին ժողովրդի բարեկեցութիւնը, այնուամենայնիւ մենք ամենուրեք տեսնում ենք նշանակալից չափերով չքաւորութիւն:

Հայաստանի դիւղացիութեան ընկերական շերտաւորման, թւական յարաբերութիւնները պատեւրազմից առաջ մօտաւոր կերպով եղել է այսպէս:

Հողագործի ընտանիք %2, աղքատ %54, միջին %41, հարուստ %3:

Պատեւրազմից առաջ այդպիսի մի վիճակ ունեցող գիւղը, ինչ կ'ընէր այժմ, երբ Շիրակի շրջանում, երկու անգամ ենթարկւել էր թաթարական արշաւանքին, իսկ միւս մասերում, քաղաքական և ազգամիջկան կռիւները տարիներ էին տեսել:

Հետեւանք ցոյց է տալիս մի փոքր վիճակագրութիւն:

Պատեւրազմից առաջ 1914ին Հայաստանում եղել են ոչխարներ և այծեր 1,486,000, ձիեր 444,500, եղջիւրաւոր անասուններ 587,000, ուղտեր և ջորիներ 9,000: 1923ին կային ոչխարներ և այծեր 364,000, ձիեր 12,800, եղջիւրաւոր անասուններ 281,000, ուղտեր և ջորիներ 2,000:

Աւելցրէք դրա վրայ Թուրքահայաստանից գաղթած հարիւր հազարաւոր աղքատ և թալանւած գիւղացիութիւնը և կ'տեսնէք, որ Հայաստանը ոչ մի-

այն զուտ գիւղատնտեսական երկիր է, այլ եւ մանր ու աղքատ գիւղացիական տնտեսութիւնների երկիր, զուրկ դասակարգային խոր բախումներից:

Քաղաքային ազգաբնակչութիւնը հազիւ նրա 10% կազմի:

Գիւղատնտեսութիւնը զարգացնելու, նրան արդիւնաբեր դարձնելու համար մի երկրում, ուր գիւղացիութեան ամենամեծ տոկոսը կազմում են աղքատները, որքան էլ նա գործէր եռանդով, երեք տարին շատ քիչ ժամանակամիջոց էր, խոշոր, զգալի օղնութիւն հասցնելու համար նրան:

Սակայն, այնուամենայնիւ այն, ինչ որ կատարել է Հայաստանի կառավարութիւնը, նշանաւոր չափով գիւղացիների դրութիւնը բարելոցելու պատճառ է դառնում:

Նա հենց առաջին տարին, երբ սովը դեռ եւս չէր անհետացել Հայաստանից, տւել է գիւղացիներին Ռուսաստանից ստացած ցորենի սլաշարի մեծ մասը ցանելու համար:

1917ից յետոյ, երբ միջազգային եւ քաղաքական կոտորածների շնորհիւ տասնեակ եւ հարիւրաւոր գիւղեր աւերւեցին, այն էլ բամբակագործութեան շրջանում, երբ դաշնակցական կառավարութիւնը բամբակը մենաշնորհ հրատարակեց բամբակագործութեան մշակումը իսպառ անհետացաւ:

Ոչ մի տեսիլատին այլեւս չէր ցանւում:

Խ. Հ. ի կառավարութիւնը հեռաւոր Թուրքիստանից բերել տւեց 1922ին 4000, իսկ 1923ին 17,000 փութ սերմացու եւ բաժանեց գիւղացիներին:

Ի հարկէ գիւղացին մշակելով քարձր կուլտուրայի այդ բերքը անհամեմատ աւելի օգտւում էր իր հողից, եւ հետեւանքը աչքի առաջ է:

1923ին, այն գիւղացիք, որոնք բամբակի մշա-

կութեամբ էին պարապել, կարողացան իրենց տնտեսութիւն քիչ թէ շատ բարելոցել:

Բամբակը անցեալ տարի, տւեց միջակից բարձր բերք եւ դա գլխաւորապէս այն պատճառաւ, որ նրա դաշտերը բաւարար կերպով ջրւեցին նոյն խորհրդային կառավարութեան ջանքերով նորոգւած էջմիածնի ջրանցքով:

* * *

Եւ այժմ կ'տամ, առնելով գիւղատնտես փրալեանի գեկուցումից, մեր երկրի գիւղատնտեսութեան վերաբերեալ մի քանի տեղեկութիւններ:

Հայաստանը մի արտակարգ լեռնոտ երկիր է:

Նրա տարօրինակ լեռնադրութիւնը, եւ դրանից առաջացած կլիմայական յատկութիւնները, տաք ցածավայրից սկսած, մինչեւ յաւերժական ձեան սահմանները, ստիպում են հայ հողագործին, երկար տարիների ընթացքում, յամառ պայքար մը մղել իր հայրենիքի այդ լեռնային բնութեան դէմ եւ հետզհետէ խլել նրանից մշակութեան հողի բեկորներ:

Ցածադիր հարթութիւնների վրայ երկրագործութեամբ կարելի է պարապել բացառապէս արհեստական ոռոգման շնորհիւ:

Հայաստանի հողը շատ բազմազան է, ունի գլխաւորապէս հրաբխային ծագում եւ իր քիմիական կազմութեան տեսակէտից, աչքի է ընկնում բոյսերի համար անուշ Ժառանգ նիւթերի առատութեամբ:

Լեռնային շրջանում գետները ծածկւած է հալուստ սեւ հողով:

Արաքսի հովտի ամենացածադիր վայրերից սկսած, մինչեւ 4200 ոտնաչափ բարձրութիւն ծովի մակերեւոյթից, արդիւնագործական, դաշտային

տնտեսութեան շրջանն է, որ յայտնի է, իր բամբակով, խաղողով եւ մրգատու այգիներով:

Սրան յաջորդում է հատիկային տնտեսութեան շրջանը, որ հասնում է մինչեւ 5000—6000 ոտնաչափ բարձրութեան:

Դրանից բարձր արդէն մինչեւ ձիւնը, դա զուտ անասնապահութեան շրջանն է:

ԲԱՄԲԱԿ

1910—14 թւականներին բամբակը դարձել էր Հայաստանի գլխաւոր արդիւնաբերական բոյսը: Վրայ հասաւ պատերազմը, Ռուսական արդիւնագործական կենտրոնների հետ կարգաւորւած առեւտրական յարաբերութիւնների ապարատը հետըզհետէ սկսեց քայքայւել:

Շոգեւարժ կառախումբը գրեթէ ամբողջապէս սկսեց ծառայել պատերազմական կարիքներին եւ Մոսկուայի ու Լոձի բամբակ մանելու գործարանները հարկադրւած եղան կրճատել իրենց գործունէութիւնը: Ապա, պարենաւորման եւ սովի ազդեցութեան տակ, բնակչութիւնը սկսեց բամբակի փոխարէն որտեղ կարող էր ցորեն եւ դարի ցանել:

Այնպէս որ 1914ին ստացւել էր 710,000 փութ մաքրած բամբակ, 1917ին ստացւել էր 270,000 փութ, 1920ին ոչ մի փութ:

Անցեալ 1923 թւին կազմւեց ուսն—հայկական մի ընկերութիւն, որ իր գործունէութիւնը սկսեց տարւայ սկզբից:

Պայլելիներն էին՝ Հայաստանի գիւղատնտեսական բանկը եւ Ռուսական բամբակի գլխաւոր կոմիտէն:

Ընկերութիւնը որ համառօտած, անւանում էր «Գրախտ», ունէր 825,000 ռուբլի շերտնցով դրամազուլիս:

Գիւղացիներին ընկերութիւնը բաց թողեց իւրաքանչիւր տնտեսաւորին 6 փութ սերմացու: 23ին ցանած էր այդպիսով 4,350 տնտեսաւոր, որից բերք ստացւեց 220,000 փութ: Միջին թւով իւրաքանչիւր տնտեսաւորին 50 փութ:

Մոսկուայում առաջ մեր բամբակը գնահատւում էր %25 պակաս ուրիշ երկիրներից բերելու բամբակի գնից: Այժմ այդ տարբերութիւնը %2 էլ չէ կազմում:

Ներկայ տարւայ համար, բամբակի ցանքսերի տարածութիւնը Հայաստանում կ'կազմի 16,000 տնտեսաւորին, որից սպասւում է 800,000 փութ բամբակ:

Բամբակի գլխաւոր կոմիտէն բաց է թողել գիւղատնտեսական բանկի միջոցներ, օգնելու գիւղացիներին հարկաւոր գիւղատնտեսական մեքենաներ եւ անասուններ ձեռք բերելու համար:

Բոլոր այն շրջաններում, ուր ներկայ 1924ին բամբակ պիտի ցանի, գիւղացիութիւնը ապահովւած է հացով եւ սերմացուով:

Բամբակի հսկայական կարիքը ամբողջ աշխարհում եւ Մոսկուայի արդիւնագործական շրջանում, բամբակի գործարանների վերանորոգումը, Հայաստանի—Ռուսաստանի, Արեւմտեան Եւրոպայի հետ ունեցած առեւտրական յարաբերութիւնների վերականգման հետ միասին, մեծ յոյսեր են տալիս, որ Երեւանի բամբակի արդիւնաբերութիւնը աւելի եւ աւելի առաջ կ'գնայ:

Օգոստոս 23ին, հիմք դրւեց Երեւանում բամբակ մաքրող մի գործարանի, որ կառուցանւում է երկաթուղու կայարանին մօտ եւ բռնում է 16 տնտեսաւոր տարածութիւն: Նա կ'մաքրի կէս միլիոն փութ բամբակ:

Վերջին տեղեկութիւնների համաձայն, նա արդէն սպաւորատ է եւ սկսել է գործել:

Խ. Ռուսաստանը ներկել է Հայաստանին 2000 բանուոր աշխատեցնող, չեթի մի գործարան, բոլոր անհրաժեշտ սարագաններով:

Գործարանը, որի շենքի կառուցումը ծրագրված էր Ալ. Կոլում, այս տարի սկսել է, պատրաստելուց յետոյ, Հայաստանի բամբակի մի խոշոր մասը մըշակոյթի կ'ենթարկելի հենց երկրի ներսում:

Բամբակը մաքրելուց յետոյ մնում է մեծ քանակութեամբ բամբակի սերմ: Նա գործ է ածուում, որպէս կեր անասունների համար, մի մասն էլ դրնում է ձէթի սրտրաստութեան:

1914 թւին ստացւած հում, չմաքրած 2,210,000 փութ բամբակից ստացւել էր մաքուր բամբակ միմիայն 710,000 փութ, մնացածը սերմն է եւ տաւանքը:

ԱՅԳԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Բամբակից յետոյ մեր երկրի տնտեսութեան մէջ երկրորդ տեղը բռնում է խաղողի մշակութիւնը:

Ըստ մաքսային արժանահաւատ տեղեկութեանց Երեւանի շրջանում 1909—13 տարիների ընթացքում խաղողի բերքը եղել է միջին թւով տարեկան 3,750,000 փութ: Դրանից գործադրւել է գինու վրայ առ հարիւր 80, կոնեակի առ հարիւր 15, խոշաբի առ հարիւր 5:

Առաջին մեծ կոնեակի գործարանը, որ շինւեց Երեւանում, պատկանում էր տեղական մի հայի, Ներսէս Թայիրեան, որ 80-ական թւականներին ծախեց Նրան Մոսկուայի յայտնի Շուստով Ֆիրմային:

Այդ գործարանը, որ Շուստովը բաւական ընդարձակել էր, 1920ին բռնազրաւուել էր դաշնակցական կառավարութեան կողմից եւ գործում էր «Արարատ» Ֆիրմայի տակ:

Նոյն Ֆիրմայի տակ, նա այժմ պատկանում է Հայաստանի կառավարութեան:

1922ին գործարանը արտադրել է կոնեակ 9000 վեդրո, գինի 35,000 վեդրո:

1923ի թւերը չունեմ, բայց զգալի կերպով աւելի է անցեալից:

Գինու աւելի լայն տարածման մեծապէս խանգարում է այն մեծ մաքսը, որ Ռուսաստանում դրւած է գինու եւ կոնեակի վրայ:

Կովկասեան Ֆեդերացիան միջնորդել է այս տարի, կենտրոնական կառավարութեան առաջ իջեցնել Կովկասեան գինիների եւ կոնեակի համար մաքսի չափը:

Պետական «Արարատ» գործարանը, ոչ միայն Հայաստանում, այլ եւ Ռուսաստանում առաջին տեղն է բռնում իր արտադրութեամբ:

Տարեց տարի ընդարձակւելով նա կարող կ'լինի պետական բիւտջէի մի խոշոր մասը ծածկել:

Իրենց գիւղացիների մէջ, գինեգործութիւնը զգալի կերպով ընկել է: Առաջւան երկաթուղիի յարմարութիւնները չկան: Չկան ամաններ: Այգեգործերը որ առաջ իրենք էին գինի պատրաստում եւ արտահանում, այժմ ըստ մեծի մասին տալիս են խաղողը պետական գործարանին:

* * *

Այգեգործութիւնը նիւթ է մատակարարում նաեւ պահածոյի արդիւնաբերութեան: Արտադրութեան նիւթ ծառայում են գեղձն ու ծիրանը, մասամբ սպիտակ կեռասը եւ սալորները: Մինչեւ 14 թւականը, տարեկան միջին թւով արտահանւելիս է եղել 100 հազար փութ:

Պատերազմից յետոյ, արդիւնաբերութեան այդ ճիւղը գրեթէ դադարել էր: Այժմ Երեւանում նորից

գործում է կառավարութեան պահածոյի գործը (նախկին էսպիեանի)։ Պատրաստում է պահածոներ, դեղձի, ծիրանի եւայլն։ Ծիրանի պիւրէ։ Վարունգի մարինոզներ։

Օրինակները ուղարկւած են եղել Մոսկուայի ցուցահանդէսին։

Անցեալ 1923 տարին արտահանութիւնը եղել է 20 հազար փութ։

Մեծ կարիք է զգացւում թիթեղեայ տուփերի եւ նրա պահանջը կարող է տարեկան տասնեակ միլիոնների հասնել։ Այդ գործն էլ ինքնին հանդիսանում է խոշոր արդիւնագործութիւն։ Նրան լաւ հիմքերի վրայ դնելու համար, Խ. Հ.ի կառավարութիւնը մտադիր է ունենալ ելեքտրական ոյժով օժտւած յատուկ գործարաններ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Բացի բամբակագործութիւնից եւ այգեգործութիւնից Հայաստանի գիւղացիք պարապում են բրնձի եւ հացահատիկների մշակութեամբ։

Վարելահողերի ընդհանուր տարածութիւնը Հայաստանի բոլոր գօտիներում, հաւասար է 800 հազար տեւիատինի, որից մինչեւ վերջին պատերազմը ցանեւ է միջին թւով մօտաւորապէս 410 հազար տեւիատին։

Խ. Հ.ի կառավարութիւնը իր գոյութեան հենց առաջին տարին, 1921 թիւն տեղ գիւղացիութեան 350 հազար փութ սերմացու։

Այդ տարին ցանեց 120 հազար տեւիատին։

Հետեւեալ 22ին այդ տարածութիւնը հասաւ 185,000 տեւիատինի, որ տեղ 8 միլիոն փութ հացահատիկ։

1923 թեւականը կարելի է հաշուել անբերրի տա-

րիներին մէկը։ Այդ տարի չնայելով որ ցանած էր գրեթէ միեւնոյն տարածութիւնը եւ աւելի քան 22ը, բերքը եղաւ ընդամենը 7 միլիոն փութ։

Հայաստանը կարիք ունի տարեկան 12—14 միլիոն փութ հացի։

Նա պակասը պիտի լրացնի դրսից, որ կառավարութեան ծանր հոգսերից մէկն է ամէն տարի։

ԲԻՆԶ

Հայաստանի ճահճային մասերում, գիւղացիք պարապում են բրնձի մշակութեամբ։

Նախապատերազմական շրջանում այդ բերքը տեւել է 210,000 փութ տարեկան։

Նրա արդիւնագործութեամբ պարապում են Երեւանի, Էջմիածնի եւ Դարալագեազի գաւառները, ուր կան քսանի մօտ բրնձ մաքրող գործարաններ, սակայն այդ գործարանների մեծ մասը նախնական բնոյթ ունեն եւ տալիս են բաւականին մեծ տոկոս փճացած հատիկների։

Մինչ ամերիկական գործարաններում ստացւում է 60 մաքուր բրնձ, մերոնք 50ից աւել չեն տալիս։

Պատերազմից յետոյ այդ արդիւնաբերութիւնը ընկել էր, եւ նոր նոր սկսում է նորից բարձրանալ։

ԾԽԱՆՈՏ

Ծխախոտի մշակութիւնը նոր է Հայաստանում, եւ լայն չափեր դեռ չէ ստացել։

Պարապում են նրանով տաճկահայ, գործին ծանօթ, գաղթականներ։

Հաւանական է, որ ծխախոտի մշակութիւնը որպէս աւելի արդիւնաւէտ գործ, աւելի եւ աւելի կ'մեծանայ։

Տեղացիք սկսում են հետաքրքրել նրանով եւ ընդօրինակել:

Կօօպերատիւ «Հայկօպ»-ը ունի իր սեպհական տնկարանը Չարրախ գիւղում, 25 տեսիատին տարածութեամբ: Ունի ծխախոտի գործարան, ելեքտրական շարժիչ ոյժով, որի արտադրութիւնը 1922ին եղել է մօտաւորապէս 280 փութ ծխախոտ եւ 9 միլիոն պապիրոս:

1923ին աւելի շատ էր:

ԿԱՇԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանում կան երկու բաւականին լաւ դրամ կաշու գործարաններ:

18ից գրեթէ դադարած այդ գործարանները, այժմ գործի են անցել նորից:

Կարելի է սպասել, որ այդ գործն էլ Հայաստանում, որպէս նրա արդիւնաբերութեան մի կարեւոր ճիւղը կ'հասնի իր կատարելութեան եւ կ'տայ ցանկացած արդիւնքը:

Պատերազմի տարիներում սաստիկ ընկած այդ արդիւնաբերութիւնը 21ից սկսած սկսում է զգալի կերպով կենդանանալ եւ տարից տարի առաջ գնալ:

Ահա մի փոքրիկ պատկեր այդ արդիւնաբերութեան.

Արտահանել է	1921ին	1922ին	1923ին
Ոչխարի եւ այծի կաշի	600 հտ.	9706	32,000
Կոշտ կաշիներ	422 փթ.	984	1,553
Ուղտ	71 փթ.	206	680

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀ ՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանում անասնապահութիւնը դրած է նախնական հիմունքների վրայ:

Ոչ մի փորձ ազնւացնելու նրանց տեսակը:

Տկար եւ փոքրիկ կովեր, որոնք քիչ կաթ են տալիս: Փոքրիկ եղներ: Հայաստանում շատ տարածւած են գոմէշները: Նրանց արունները չափազանց ուժեղ են, որպէս լժկաններ, իսկ էգերի կաթը թանձր է եւ իւղալի:

Շատ տարածւած է ոչխարապահութիւնը, մանաւանդ Ալպեան շրջաններում:

Մոսկուայի համամիութեան ցուցահանդէսին մասնագէտների կոմիսիան միաձայն, առաջին մրցանակին էր արժանացրել Լոռու, Վօրոնցովկայ գիւղում, չվէյցարական եղանակով պատրաստած պանրին:

Նախապատերազմական շրջանում, Հայաստանը արտահանել է 50,000 փութ չվէյցարական պանիր:

Հայաստանի ընծային կաթը, արդիւնք է, մեր ընծաշխարհի ինքնայատուկ եւ արօմատիկ արօտի, որոնք ըստ հեղինակաւոր վիպալութիւնների, գերազանցում են Շվէյցարական Ալպերի արօտից:

«Մեղք ու յանցանք է — ասում է գիւղատնտես Ս.Թանասեան — այնպիսի շրջաններ, ինչպիսին Լոռին, Նոր-Բայազետը, Դարաչիչազը, Արագածոտն ու Ծաղկաձորն, որոնք ընդունակ են տալ առաջնակարգ կաթ, գործադրել հացահատիկների մշակութեան համար, որ միշտ էլ վտանգի տակ է եղել եւ անօգուտ:

«Մեր այսպէս ու արօտները գրեթէ ամենուրեք Հայաստանում, իրենք են որ դուռն են մեզ, ես կաթ եմ եւ ոչ ցորեն, եւ սակայն մենք չարունակում ենք լուսնի ընդթեւան այդ ձայնը եւ տանեալ հազարաւոր կաթնառատ տարածութիւններ, ցանում ենք ցորեն, որ ցուրտն է տանում եւ մկներն են ուտում եւ արեւն է խանձում»:

Հողային ժող. կոմիսարիատը մշակել էր արդէն

մի շրջաբերական կարգադրութիւն, որով թոյլ չափ-
տի տրւէր Այսլեան շրջանում հացահատիկ ցանել:

Ամբողջ Հայաստանում ոչխարները կթւում են:
Նրանք տալիս են այծից ոչ պակաս կաթ: Գիւղացի
ընտանիքներ, որոնք մի քանի ոչխար ունեն, իրենց
ամբողջ տարւայ իւղ ու պանրի պաշարը հաւաքում
են:

Արարատի եւ Այադեաղի փեշերին ապրող, եղբի
լեռնականները, որոնք բացառապէս պարապում են
խաչնարածութեամբ, ահագին քանակութեամբ իւղ
եւ պանիր են բերում քաղաքում ծախելու:

Երբ էջմիածնայ գործ-կոմում, յայտարարւած
էր գիւղացիներին մտցնել իրենց միասնական հարկը
դանձարան, խզիղիք առաջինն էին, որ բերին ու
լիովին տւին իրենց հարկը, մանրացնելով ոսկե-
ղբամ:

ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Մի ժամանակ բաւական ծաղկած է եղել շերա-
մապահութիւնը Հայաստանում, թէեւ ի հարկէ ոչ
այնքան մեծ չափերով, որպիսին Շուշվայ եւ Նուխ-
վայ գաւառներում:

Էջմիածինը, իր մօտիկ Գայանէ վանքում, ու-
նեցել է սեպհական շերամապահական կայարան եւ
անտառում բաւականին թթենիներ:

Այժմ բոլորն էլ ոչնչացած են:

Շերամապահութեան զարգացման համար Հա-
յաստանում պայմանները չափազանց նպաստաւոր
են:

Ձեռներէջ մարդկանց համար, թէկուզ նոյն իսկ
գաղթականներից, կամ այնպիսի մարդկանցից, ո-
րոնք կ'ուզեն գործ ունենայ Հայաստանում, բայց
հողի պակասութիւնը վախեցնում է նրանց, ամենա-
յարմար դործն է շերամապահութիւնը:

Նա չի վախենում ոչ արեւից եւ ոչ անձրեւից:
Նա չի պահանջում երկար ամիսների չարքաշ աշ-
խատանք:

Գործի ամբողջ ընթացքը, շերամի որդի կենդա-
նանալուց սկսած, մինչեւ պատրաստի բոժոժի հա-
ւաքելը տեւում է մօտ երեք ամիս:

Եթէ գործը դուրի հաստատ հիմքերի վրայ, կազ-
մուրի ընկերութիւն հենց իրենց աշխատաւորներից,
ուշենալով իրենց մէջ մի քանի մասնագէտներ, այդ
գործը կարող է զարգանալ եւ այնպիսի օգուտներ
տալ, որ երեք չեն կարող տալ ոչ այդպիսի գործու-
նը եւ ոչ էլ վար ու ցանքը:

Շուշու եւ Նուխու շրջաններում, ուր մի ժա-
մանակ շերամապահութիւնը գիւղացիների մէջ չա-
փազանց տարածւած էր, լինում էին գիւղացիներ,
որոնք մի տարւայ իրենց բերքից հազարներ էին
ստանում:

Երբ արգիւնագործութիւնը կովկասում, նոր նոր
միայն սկսում էր զարգանալ, Շուշու գիւղացիք սը-
րանից 60—70 տարի առաջ, արդէն յարաբերութիւն
ունէին Եւրոպայի հետ եւ ամէն տարի շատ մեծ քա-
նակութեամբ շերամի բոժոժ էին ուղարկում Մար-
սէյլ:

1870 թւականից սկսած մի քանի հայ դրամա-
տէրեր, մէկը միւսի ետեւից, բերեցին թել մանելու
դորձարանական մեքենաներ, եւ նրանից յետոյ այլ-
եւս հում բոժոժը չէր ուղարկւում Մարսէյլ, այլ
հենց այդ նոյն դորձարաններում վերածելով մե-
տաքսեայ թելի, ուղարկւում էր մեծ մասը Մոսկոյտ
եւ մի մասն էլ Մարսէյլ:

Հայ թուրքական կոիւնները եւ վերջին պատե-
րազմը քար ու քանդ արին այդ բոլորը:

Վերջին տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ
խաղաղւած երկիրը ձեռք է առել նորից իր այդ պա-

րապմունքը եւ տարէց տարի նա կենդանանում եւ առաջ է գնում :

Հայաստանը պէտք ունի ամերիկական եռանդը ունեցող ձեռնարկունների եւ ահագին բարիք կ'անի երկրին այն առաջին խումբը, որ այդ գործը լայն չափերով կ'սկսի Հայաստանում :

Օրինակողներ նրանցից յետոյ շատերը կ'լինեն : Դժւարը առաջին փորձն է :

ՄԵՂՈՒԱՐՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Մեր գիւղատնտեսութեան մէջ կարեւոր տեղ ունի մեղուարութիւնը, որը նոյնպէս սպասում է իր եռանդուն ձեռնարկողներին :

Թէ կլիմայական եւ թէ բուսական պայմանները այնպիսի մի երկրում, ուր բազմաթիւ ծաղիկներով լի դաշտեր կան, ինչպէս մերը, խիստ նպաստաւոր են մեղուարութեան զարգացման :

Ամերիկացի յայտնի մեղուարոյժ Պրն. Ֆէսօր Բէյլտօնը, 1903 թւին, ծանօթանալով Հայաստանի մեղունների հետ, գրել էր, որ մեր մեղունները պատկանում են ազնիւ, չխայթող տեսակին : Տաճկական արջաւանքի ժամանակ, Հայաստանի մեղուարութեանը մահացու հարւած ստացաւ :

Վերջին երկու տարին Ղարաքիլիսայում, Դաւալագեղում, եւ ուրիշ չրջաններում, սկսել է նորից կենդանանալ այդ գործը :

Կառավարութիւնը Շահալի կայարանին կից, չինել է մի գործարան, որ յատկապէս ծառայում է մեղուարութեան կարիքներին, պատրաստելով կատարելագործւած փեթակներ եւայլն :

ՁԻԱՐՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի կառավարութիւնը, երկրի գիւղացիութեան դիմացկուն եւ աշխատաւոր ձիեր տալու

համար, բերել է տեւի դրսից ազնիւ տեսակի ձիեր եւ բեղմնաւորել նրանց, նա նոյն իսկ մասնակցել է մի քանի անգամ Թիֆլիսի ձիարշաւներին եւ տարել մրցանակներ :

ԽՈՋԱՐՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Սոզարութեամբ Հայաստանում, ինչպէս եւ արեւելեան բոլոր այն երկրներում, ուր քրիստոնեաները ապրելիս են եղել մահմետականների հետ կողք կողքի, չեն պարապել երբեք :

Նրանք նոյն իսկ շատ դէպքերում խոզի միս չեն ուտում :

Մինչդեռ այդ չափազանց օգտակար կենդանին, գիւղատնտեսութեան մէջ մեծ դեր է խաղում շատ երկրներում, ինչպէս օր. Գերմանիան :

Հայաստանի կառավարութիւնը երկրում խոզարութեանը զարգացնելու համար, Ռուսաստանի պետական խոզարութեան կայարանից բերել է տալիս, աճեցնելու համար, ցեղական խոզեր :

Հաւանական է, որ խոզարութիւնը աւելի եւ աւելի կ'տարածւի Հայաստանում, որովհետեւ այդ կենդանիների պահելը, այնքան էլ դժւար չէ, մինչդեռ նրանք արագ աճում են, եւ մի տարուց յետոյ ահագին միս եւ ճարպ են տալիս :

Թէ ո՛րքան օգտակար է նրանց պահելը, այդ երևում է նրանից, որ այդպիսի մի խոզը, ամէն տարի ծնում է 10ից ոչ պակաս ձտեր, եւ մի տարւայ լաւ կերակրած խոզը տալիս է 2 փութի մօտ ճարպ եւ 4—5 փութ միս :

ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Տնայնագործութիւնը, որ առաջ մեր գիւղացիների մէջ շատ էր տարածւած, այժմ գրեթէ կանգ է առել : Եւ շատ պարզ է :

Տնայնագործութիւնը իր հում նիւթերը ստանում էր բնութիւնից՝ հողից կամ կենդանիներից: Գիւղացին պիտի բամբակ ցանէր, ոչխար ու շերամ պահէր, որ գործելու համար բամբակ, բուրդ ու մետաքս ունենար:

Գիւղացին պիտի ունենար ազատ ժամանակ, ազատ ձեռքեր, որ կարողանար զբաղւել տնայնագործութեամբ:

Պատերազմը քայքայեց թէ մէկը եւ թէ միւսը:

Գիւղացուն պատկանում էր ներկը, առանց որի նա անկարող էր պատրաստել այն գեղեցիկ կարպետները, ջիջիմները եւ այլ հիւսւածքները, որոնց արտադրութեամբ պարծենում էին մի ժամանակ մեր մի շարք գաւառները:

* * *

Որ բոլոր յիշածս գիւղատնտեսական եւ արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններին լայն յերպով օգնել է Ս. Հ. ի կառավարութիւնը, դա չուրս է ամէն կասկածից: Կարելի եղածի սահմաններում, նա ոչ մի միջոց չի խնայել, առաջ գնալու ժողովրդի կարիքներին:

Եւ ամենագլխաւորը որ նա արել է, այդ այն է որ երկիրը խաղաղեցրել է:

Դադարել են գողութիւն, թալան, աւազակութիւն, սպանութիւն եւ այլն, որ այնքան սովորական եւ ամէնօրեայ են եղել մեր երկրում 18ից սկսած մինչեւ 21 թւականները:

Գիւղացին եւ քաղաքացին հանգիստ եւ գլուխը քաշ, զբաղւած են իրենց խաղաղ, հալալ աշխատանքով:

Գ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Անցնենք այժմ Հայաստանի բնական հարստութիւններին:

Հայաստանը հարուստ է հանքերով: Նրանում կան ոսկուց եւ արծաթից սկսած մետաղի գրեթէ բոլոր տեսակները, բայց անւանել նրանց հանքեր անկարելի է, որովհետեւ շատերը նրանցից այնքան քիչ տոկոս են պարունակում իրենց մէջ իսկական մետաղի, որ օգտագործել նրանց ոչ մի միտք չկայ:

Հայաստանի հարստութիւնը իր ներկայ սահմաններում պղինձն է կազմում որ բաժանւում է երկու չրջանի, Լոռու եւ Զանգեզուրի:

Պղինձի արտադրութիւնը նորութիւն չէ մեր երկրում, դեռ մեր հայրերը՝ շնայելով նախնական միջոցներով, բայց պղինձի արտադրութեամբ զբաղւել են:

Պղինձի արդիւնաբերութիւնը մեր երկրում սկսւում է զարգանալ 40—50 թւականներից:

Պղինձահանքի գլխաւոր գրուպաներից մէկը, դա Ալլաւերտի կայարանի մօտ գտնուող գրուպան է, որի հանքերի չափը, չափազանց դժուար է եղել ճշտել:

Պղինձը այդտեղ կազմում է հանքի 3—4 տոկոսը:

Այդ տեղեկութիւնները ես քաղում եմ ինժ. Կարապետեանի մի գեկուցումից:

Պղինձահանքերի երկրորդ կենտրոնը, Զանգեզուրն է, որ բռնում է 25 քիլոմէթր տարածութիւն հանքային չրջան: Այդտեղ հաշուում է 10 միլիոն փութ պղինձ, որի մի տեսակի մէջ ոսկի է պարունակում:

Այդտեղ 60 փութ պղինձից կարելի է ստանալ

2ից 2½ ֆնտ. արծաթ եւ ոսկի, որից %6 միայն ոսկի:

Այդ հանքերի օգտագործումը կախած է գըլ-լաւորապէս փոխադրական միջոցներից:

Հայաստանը ունի բաւականաչափ զինկ եւ ար-ճիճ: Նրանք չեն օգտագործւում առ այժմ, բայց կա-րող են օգտագործւել:

Հայաստանը կոմկասում առաջին տեղն է բրո-նում ծծմբաճրաքարի կողմից, որից ստացւում է ծծմբաթթւոտ, կան արճիճ-արծաթեան գրուպա-ներ:

Շուկայում, պղնձի գների չափազանց աննպաստ լինելու պատճառաւ, վերջին տարիները Ալլահվեր-տու գործարանը թողել է պղնձի մշակութիւնը, սա-կայն իր բանուորների գոյութիւնը ապահովելու հա-մար, նա ձեռք է առել օժանդակ գործեր:

Նա իր 1922ին եւ 1923ին ստացած ծծմբաճրա-քարից արտադրել է հետեւեալ նիւթերը:

1922ին. — 88,000 փութ ծծմբաճրաքարից ստաց-ւել է ծծմբաթթու՝ 5,424 փութ, աղաթթու՝ 603 փութ, պղնձարձասպ՝ 789 փութ:

1923ին. — Մշակութեան է ենթարկւել երեք ան-յամ աւելի ծծմբաճրաքար: Ստացւել է 221,459 փութ: ծծմբաթթու՝ 6004 փութ, աղաթթու՝ 1435 փութ, պղնձարձասպ՝ 2569 փութ, ոսկի՝ 29 ֆնտ. 10 մսիալ, արծաթ՝ 11 փութ 29 ֆունտ:

Շինարարական քարերով Հայաստանը ամբողջ ֆետերացիայում ամենահարուստն է: Բացի դրանից կայ եւ տուփ, որը լաւագոյն նիւթն է տուն շինելու համար:

Երկիրը հրաբխային լինելով, հրաբխային նիւ-թը շատ է տւել, օրինակ, ապակին, որից կարելի է լաւ տեսակի շիշեր, հեռագրային անօթներ եւ նը-ման իրեր պատրաստել:

Կան հրաշալի մարմարիոն քարեր, որոնց մի տեսակը գործ է ածւում վիմագրատներում:

ԱՆՏԱՌՆԵՐԸ

Մի բան, որ պակասում է Հայաստանին, դա անտառներն են:

Այն ժամանակ երբ մեր հարեւան Վրաստանում անտառները բռնում են երկրի մակերեսի 27 տո-կոսը, Ադերբեյջանում 15 տոկոսը, մեզ մօտ Հա-յաստանում անտառները բռնում են նրա 6 տոկոսը միայն:

Սակայն այդպէս չէր մեր երկիրը հարելը, նոյն իսկ յիսուն տարի առաջ:

Եօթանասնական թւականների ուսումնասիրող-ները պնդում են, որ ներկայ Հայաստանում 600 հա-զարից աւելի տեսիատին տարածութիւն անտառա-պատ էին, ուրիշ խօսքով երկրի 20 տոկոսը:

Յիսուն տարւայ մէջ մեր ժողովուրդը ոչըն-չացրել է 400,000 տեսիատին անտառ, առանց հոգ տանելու նորերը տնկելու:

Այդ գործում էլ Հայաստանի կառավարութիւ-նը գործնական քայլեր է առնում արդէն:

Երեւանի Գործ-կոմի գիւղատնտեսական բա-ժինը, որոշել է առաջիկայ զարնանից ընդարձակ աշ-խատանքներ սկսել ծառեր տնկելու երկրում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶՐԱՅԻՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Հայաստանի ջրային աղբիւրները, չնորհիւ ի-րենց լեռնային բնոյթի, եւ համեմատաբար խիստ անկումի, ջրային ոյժի խոշոր պաշար են պա-րունակում իրենց մէջ:

Թէեւ նրանց կարողութեան մասին հնարաւոր չէ եղել ճիշտ թւեր ունենալ, այնու ամենայնիւ նրանց արդիւնաբերական ոյժը, համաձայն նախկին տւեալների կարելի է հաշւել 897,000 ձիու ոյժ, որ հաւասար է 224,000 փութ նաֆթի:

Այդ ոյժի գործադրութիւնը մինչեւ այժմ եղել է չատ չնչին:

Այսօր տեղի գործարանում՝ Փամբակ գետից 1800 ձիու ոյժ:

Երեւանի քաղաքի լուսաւորութեան համար Զանգու գետից 470 ձիու ոյժ:

Դիլիճանի լուսաւորութեան, նոյն անունով գետից 50 ձիու ոյժ:

Այդպիսով Հայաստանում գտնուող գետերի հրած սլաշարի ոյժից օգտւել են մէկ 383րդ մասը միայն:

Որքա՞ն լայն հնարաւորութիւններ կան այդ ուղղութեամբ գործնական քայլեր անելու:

Ջրային այդ ոյժի օգտագործումը թէ Արարատեան դաշտը ոռոգելու եւ թէ ուրիշ գիւղական կարիքների համար, միակ ելքն է Հայաստանի տընտեսական վերածնման:

Եւ հենց այդ ուղղութեամբ գործելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը ունի մօտիկ ապագայի համար մի շարք ծրագիրներ երկրի լայն ելեքտրականացումին:

Մի քանի տեղերում արդէն որպիսիք են Զանգեզուր, Գորիս, Ջալալ-օղլի, Ղարաքիլիսա, Նոր Բայազետ, եւ Դիլիճան արդէն սկսւել են եւ տարւում են Երկրորդ կայարանների շինութիւնը:

ԶՐԱՆՑՔՆԵՐԸ

Ու. Հ. ի իշխանութեան նշանաւոր ձեռնարկներից մէկն է, երկրում անցկացրած, եւ անցկացնելիք ջրանցքները, որոնք պիտի աւելացնեն երկրի հողային Փոնդը, եւ մեծած անապատներին կենդանութիւն բերեն:

Ահա մի քանի համառօտ տեղեկութիւններ ներանց մասին:

Շիրակի քրանցքը. — Այդ ջրանցքի նախագծի վերջնականապէս կազմւելուց եւ հաստատւելուց յետոյ, որի գումարը կազմում էր 750,000 ռուբլի սակով, 1922 Նոյեմբեր 29ին մեծ հանդէսով, սկսւում են աշխատանքները:

Աշխատանքները սկսելիս, ծախսի այդ գումարի ստաջ, վարչութիւնը ունենում է իր ձեռքում մի չնչին գումար 25,643 ռուբլի:

Բայց Անդրկովկասեան Ժող. կոմիսարների Խորհրդի, Ֆինանսական կոմիտէի նախահաշւին ծանօթանալուց յետոյ, բաց է թողնում 350,000 ռուբլի:

Ջրանցքի շինութեան աշխատանքները մեծ թափով շարունակւում են: Շինւած է 3 թիւնէլ 2 վերստ 187 սաժէն երկարութեամբ:

Ջրանցքը պիտի ունենայ 45 վերստ երկարութիւն:

Նա կ'ոռոգի 15,000 տեսիաւորին տարածութիւն:

Բայց ջրանցքի նշանակութիւնը միայն ոռոգումով չի սահմանափակւում:

Նա տալիս է նաեւ Երկրորդական ոյժ տարւայ բոլոր շրջաններում, ամառը 1200 ձիու ոյժ, իսկ ձմեռը 4500, որից օգտւեն պիտի շրջակայ գիւղերն ու քաղաքը:

Այս տարի ամառ, հաւանական է որ ջրանցքը պատրաստ կ'լինի եւ կ'սկսի գործել:

Ջրանցքի վրայ բանում են 300ից մինչեւ 500 բանւորներ, որոնց մեծամասնութիւնը երկրորդներ են:

Նրանց համար շինւած է ժամանակաւոր բնակարան, քարէ շինութիւններով: Ունեն բաղնիք, էժանագին ճաշարան եւ կուր:

* * *

Էջմիածնի քրանցքը. — Բոլորովին վերջացած է Էջմիածնի ջրանցքը: Այդ ջրանցքը սկսւած է եղել

պատերազմից մի երկու տարի առաջ, վանքի միջոցներով եւ հինգ վերստի չափ ծեփուած:

Պատերազմը դադարեցրել էր եւ այդ գործը:

Հայաստանի կառավարութիւնը նրան շարունակեց եւ վերջացրեց անցեալ ամառ:

Նա ունի պակասութիւններ. նա չի տալիս այնքան ջուր, որքան բերանում ընդունում է: Զրի մի մասը ծծում է հողը:

Երկրարան ինժիներ Այվազեանի ասելով, որ 1920ին հետադադարել էր ջրանցքի հողը, նա բաղկացած է աւաղից եւ տուֆից, ունի հրաբխային ծագում եւ այնպիսի յատկութիւն, որ ջուրը ծծում է եւ գտում:

Նա գտել էր շատ մեծ կորուստներ այդ ջրանցքի շինութեան գործում:

* * *

Էլվիջարի քրանցքը. — Երրորդ ջրանցքը, Էլվիջարի կամ «Հիւսիսաչին» որի կառուցումը իր վրայ էր առել Մոսկուայի «Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի» ճիւղը, անցեալ տարի սկսել եւ թողնել էր:

Նախնական աշխատանքները նոյն իսկ սկսւած են եղել, բայց թողնւած, որովհետեւ Մոսկուան, ծրագրւած 60,000 ռուբլի ծախքի դէմ, ուղարկել էր միմիայն 3000 ռուբլի:

Այս տարի գարնան աշխատանքները սկսեցին:

Յայտնւեց որ նախնական նախահաշուով որոշւած 60,000 ռուբլուց շատ պակաս կ'արժենան աշխատանքները, ոչ աւելի 35—40 հազար ռուբլուց:

Մոսկուան բաց թողեց այդքան գումարի վարկ, եւ ամսէ ամիս գանձելով այդ փողը դադարեցնելով, փոխադրում է Երեւան:

Ջրանցքը կ'ունենայ 15—16 վերստ երկարութիւն, կ'ուղղի 1800—2000 տեսիատինի մօտ մի տա-

րածութիւն, եւ դրանով մի ահագին բարիք կ'անի մեր ոտքի կանգնող երկրին, նրա գիւղացուն եւ բանւորին:

Մոսկուայի պատգամաւորը Երեւանի համաթողովում, պրօֆէսոր Ա. Քալանթար, ասում էր, որ նրանք չկարողացան իրենց խոստումը կատարել ժամանակին, որովհետեւ Ռուսահայ գաղութները, նոյն իսկ այնպիսիներ ինչպէս Բոստով, Նախիջևան, Արմաւիր, Խարկով, Էւայն չօգնեցին իրենց:

Եթէ այդ օգնութիւնը լինէր ժամանակին, մենք գուցէ այդ ջրանցքը ունենայինք արդէն մի տարի առաջ:

Ես երբեք չեմ մոռանայ: «Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի» համաթողովի նիստն էր:

Բեմ է բարձրանում ընկ. Երզնկեան, Հայաստանի Հողային Ժող. կոմիտարը:

Նա խօսում է կտրուկ: Շեշտում է իւրաքանչիւր բառը:

«Տնտեսական զարգացման համար — ասում է նա — երկիրը պիտի աղատել քայքայումից եւ փլուզումից:

«Դուք տեսնում էք թէ ինչպէս մեր բանւորն ու գիւղացին դրա համար փիթխարի ջանքեր են թափում: Օր օրի վրայ նա քար է դնում իր քանդւած հայրենիքի կառուցող շէնքի վրայ, եւ այս տեսակէտից նրանք, որոնք ցանկանում են աջակցել մեր գործին՝ չպիտի ուշանան:

«Մեր հայրենիքը չենանում ու կերտում է իր բանւորի, իր գիւղացու ձեռքով: Գաղութահայութիւնը պարտականութիւն ունի մասնակցելու այդ չենացման:

«Եթէ դուք այդ օգնութիւնը մեղ կ'ուղարկէք յետոյ, աւելի ուշ, կարող է պատահել, որ Հայաստանի բանւորն ու գիւղացին, այն ժամանակ այլ-

ևւս նրան պէտք չեն ունենայ եւ կարող է նոյն իսկ պատահել, որ այդ օգնութիւնը նոյն իսկ չէլ ընդունի, նրանք նրան կարող են եւ յետ դարձնել»:

«... Նրանք այդ օգնութիւնը կարող են եւ յետ դարձնել»:

Դրանք գեղեցիկ խօսքեր չէին որ ազդելու համար, ասում էր ընկեր Երզնկեան:

Դա համոզմունք էր, որ ունեն մեր երկրի կառավարիչները, վստահ թէ իրենց, եւ թէ իրենց երկրի բանւոր ու գիւղացու ոյժի վրայ:

Եթէ օգնութիւն տալու էք հայրենիքին, տէք նրան, երբ նա նրան ծայրայեղ պէտք ունի: Աւելի ուշ նա կարող է պէտք էլ չլինել:

Նրանք կարող են, ինչպէս ասում է ընկ. Երզնկեան եւ չընդունել նրան:

Հայաստանը այլեւս հին, լալկան եւ դարերի մուրացկանը չէ:

Դա աշխատաւոր մեղուների մի երկիր է, որին եթէ մի քանի տարի այդպէս հանդիստ կ'թողնեն, նա ոտքի կը կանգնի եւ հպարտ իր արժանապատուութեան գիտակցութեամբ, դէն կ'չպրտի ամէն մի ողորմութիւն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՀԻՃՆԵՐԸ

Ս. Հ. ի կառավարութեան ամենամեծ հոգսերից մէկն էլ Հայաստանի ճահճներն են:

Այդ ճահճները բռնում են 46,395 քառակուսի տեսիատին տարածութիւն, որից 15,460 տեսիատին Երևանի եւ 17,170 տեսիատին էջմիածնի դաւառում:

Այդ ճահճները չափազանց մեծ վնաս են հասցընում երկրին:

Նրանք ոչ միայն մալարիա հիւանդութիւնն են տարածում ժողովրդի մէջ, այլ եւ խլում են մեր

չարքաչ գիւղացուց հսկայական տարածութիւն, որի չորանալուց յետոյ, կ'վերանան մի շարք շրջաններ հողասակաութիւնը:

«Հոկ»ի վերջին համաթողովի ժամանակ Բարիդի գաղութահայութեան կողմից խոստում եղաւ, այդ ճահճների մի մասի չորացնելը իրենց վրայ վեր առնելը:

Այս տարւայ գարնան կառավարութիւնը, ինչպէս հաղորդում են Հայաստանից ստացուող լուրերը, արդէն այդ ուղղութեամբ սկսել է գործնական աշխատանքներ:

Գ.

ՇՈՒԿԱՆ ԵՒ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Մանուկ հանրապետութեան մեր մայրաքաղաքում, այժմ շատ քիչ են աչքի ընկնում հին, բնիկ տեղացիներ:

Բնակչութեան խոշոր մասը կազմում են եկւորները, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում են Վանեցիները: Դրանց ձեռքն է քաղաքի առուտուրը, չուկան:

Մեծ առևտրական Փիրմաներ, խոշոր դրամական գործառնութեամբ Հայաստանում չկան: Եթէ չհաշենք կառավարութեան կոնսակի գործարանը, եւ բամբակի «Գրախտ» ընկերութիւնը, Հայաստանում մնում են ամենախոշոր առևտրական գործօններ «Հայ-Պետաուր» եւ Հայկօպ» կոպերացիան, որ ունի մի քանի ճիւղեր եւ մեծ քանակութեամբ սպառող անդամներ:

Տարեկան շրջանառութիւնը «Հայ-Պետաուր»ի եւ «Հայկօպ»ի կազմում է տարեկան մօտ 6 միլիոն լուրլի, ոսկով:

Ապրանքների գները «Հայկօպում» թէեւ անընդան չափով, այնու ամենայնիւ պակաս են շուկայի մասնաւոր խանութպանների գներից:

Մինչեւ Ֆետերացիայի հաստատելը, Հայաստանը մեծ նեղութիւն էր քաշում ապրանքների:

Վրաստանի եւ Ադերբեյջանի սահմաններում, մաքսատների վերանալով եւ երկաթուղու կանոնաւորելով, ապրանքները հասնում են այժմ աւելի արագ եւ աւելի քիչ վերադիր ծախքերով ծանրաբեռնած:

Բայց եւ այնպէս ապրանքները Հայաստանում, ծախւում են աւելի թանկ քան Ռուսաստանում:

«Խ. Հայաստան»-ում եւ կարգացի մի յօդւած այդ մասին, ուր յօդւածագիրը այդ տարբերութիւնը շատ դէպքերում, հաշւում է մինչեւ 100%:

Դա ի հարկէ շատ ծանր է, մի այնպիսի երկրի համար, որպէս մեր գիւղացիական Հայաստանը, որը միայն իր դաշտի բերքերն ունի ծախելու, այդ ապրանքները գնելու համար:

Հազուադէպ կողմից մանաւանդ, Հայաստանի գիւղացիք չափազանց մեծ նեղութիւն են քաշում:

Եւ դա աչքի է ընկնում ամէն տեղ մեր երկրում, գիւղում լինէր թէ քաղաքում:

Երկրի տնտեսական կեանքում ահագին դժւարութիւններ էր առաջացնում նաեւ դրամական շրջանառութիւնը, որը մինչեւ Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայի թղթագրամների բաց թողնելը, մի կատարեալ քաոս էր ներկայացնում Հայաստանի մէջ:

Հայկական փողերի հետ միաժամանակ դործ էին ածւում եւ ռուսական եւ վրացական եւ ադերբեյջանեան դրամանիշեր:

Առեւտրի մի մասը կատարւում էր թուրքական լիրաներով եւ ռուսական ռսկով:

1920 Դեկ. 20ին Խ. կառավարութիւնը հենց իր

առաջին քայլում, պարտադիր է հռչակում ռուս սովետական դրամանիշները:

Նա նշանակում է կուրս հայկական թղթագրամների համար:

Վերջինները գոյութիւն ունէին մինչեւ 1922 Յունվար 1ը, որից յետոյ նրանք ջնջւեցին:

Դաշնակցական կառավարութեան ընկնելու միջոցին, երկրում մնում էր շրջանառութեան մէջ տաս միլիարդ հայկական դրամանիշ, որը ժամանակի կուրսով հաւասար էր 700 ռուբլու ռսկով:

Երկրի տնտեսական կեանքի կենդանանալու, եւ առեւտրական շրջանառութեան մեծանալուն, մեծ խթան հանդիսացաւ անկասկած եւ Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների առանձին առանձին փողեր ունենալու վերացումը: Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայում այժմ շրջանառութեան մէջ են միմիայն այդ դրամանիշները:

Սովետական փողերը թէեւ ընդունւում են, բայց շուկայում գործածական չեն:

Չերվոնցը նոյն դերն է խաղում, ինչպէս եւ Ռուսաստանում:

Գիւղացու համար ի հարկէ դժւար է նրան ձեռք բերել եւ դրամանիշների կուրսերի անընդհատ ընկնելը քիչ վնասներ չի հասցնում նրան, նրա խեղճ ու կրակ բիւտճէին:

Անդրկովկասեան թղթագրամների աստիճանաբար անկումը իրրեւ բնական երեւոյթ, ընդհանրապէս կրում էր պլանամեր բնոյթ, սակայն այս տարւայ սկզբին, նրանք աղետալի կերպարանք ստացան:

Գլխաւոր պատճառը այդ անկման, Անդրկովկասի Ֆեդերացիային բիւտճէն էր: Համաձայն պետական նախնական պլանի, երկրի ծախքի քանակը պիտի լինէր 50 միլիոն ռուբլի ռսկով: Եկամուտ-

ները հաշուած էին 37 միլիոն: Մնում էր բաց 13 միլիոն, մուտքի 22—24 տոկոսը:

Սակայն մենք չկարողացանք ծախքի որոշած սահմաններում մնալ: Բիւտճէն 24 թւականին հասնելու է 50 միլիոնի փոխարէն 80—90 միլիոնի:

Պատճառները երկու էին: Նախնական ծախքերի հաշւետւոյն չըջանում, հիմք ունենալով չեղման թուրքին, ապրանքային թուրքին հաշւած էր մէկ առ մէկ: Սակայն պրոֆէսիօնալ կազմակերպութիւնների պահանջմամբ, ի նկատի առնեց յետադաշում, ապրանքային թուրքու իրական էկվիվալենտը:

Չեղման հաշուով պարզ բան է որ պիտի աւելանար մեր ծախքերի քանակը:

Երկրորդ պատճառը այն էր, որ 50 միլիոնանոց բիւտճէն հնարաւորութիւն չէր տալիս հոգալու մեր կուլտուրական եւ տնտեսական շինարարական կառիքների մինիմալ չափը:

Այդպիսով մեր բացը բարձրանում է մինչեւ 45% եւ դրա հետեւանք — թղթագրամների անկումը:

Ռուսաստանում կայուն վալիւտայ հաստատուելուց յետոյ, հաւանական է որ նա մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ եւ մեր երկրի ֆինանսը առողջացնելու վրայ:

Առանձնապէս Հայաստանի պետական բիւտճէն կազմում է 6 միլիոն թուրքի տարեկան:

1923ին Հայաստանի կառավարութիւնը հաւաքել էր միասնական տուրք գիւղացիներից 725,000 փութ ցորեն, 1½ միլիոն թուրքի ոսկու արժէքով:

Ե.

ԵՐԵՒԱՆՆ ՈՒ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

Մեծ պակասութիւն է զգացւում Երեւանում բրնակարանների:

Քաղաքի փողոցները թէեւ մաքրւած եւ շատ տեղ սալաշատակւած, տների մեծ մասը այնուամենայնիւ ներկայացնում են ասիական հին շէնքերի մի շարք, առանց երկաթէ ծածկերի, տափակ կրտուրով:

Ամրոցը ընտանիքներ ապրում են մի, կամ շատ շատ երկու սենեակում, զուրկ յարմարութիւններից: Քաղաքի մեծ շէնքերից մեծ մասը գրաւուած են բազմաթիւ կառավարչական հաստատութիւններից:

Նոր շինութիւններ, ինչպէս եւ ամէն տեղ Ռուսաստանում, պատերազմից յետոյ, այլեւս չկան: Շատ շէնքեր որոնք սկսել էին այդ տարիներում, պատերազմի ժամանակ, հենց այդպէս էլ մնացել են կիսաշէն:

Մինչդեռ Երեւանի ազգաբնակչութիւնը շատ խոշոր թւով աւելացել է նախապատերազմական շրջանից:

Քաղաքի փողոցները մաքրելու եւ ճանապարհները կանոնաւորելու վրայ 600 հազար թուրքի ծախսելով, Հայաստանի կառավարութիւնը, ինչպէս երեւում է կէս ճանապարհի վրայ կանգ չի առնում:

Ահա թէ ինչ նորութիւն են բերում մեզ այնտեղի թերթերը:

Ապրիլի 3ին, Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի նիստում, վաւերացեց Երեւանը նոր յատակագծի վերածելու նախագիծը:

Առաջին յօդւածում աւանդ է:

«Վաւերացւում է Երեւան քաղաքի բարգաւաճ-

ման եւ կանոնաւորման յատակագիծը, որ կազմել է ակադեմիկոս Ա. Գ. Տամանեանը»:

Յատակագծի մէջ նախատեսնում է սեպհակա-նութիւնից հանել այն հողերը, որոնք ծառայելու են գոյութիւն ունեցող փողոցների ընդարձակման, նոր փողոցների, հրապարակների, դրօսավայրերի, քաղաքային փոքրիկ այգիների, պարկերի, պետական եւ հասարակական շինութիւնների կառուցմանը եւայլն:

Յատակագիծը նախատեսնում է Հայաստանի մայրաքաղաքը, ասիական տիպի քաղաքից, իր յատուկ բոլոր պակասութիւններով, դարձնել մի բարեկարգ քաղաք, այգի-քաղաքի տիպի, տեխնիկայի վերջին խօսքի համաձայն:

Քաղաքային, Գաւառային Գործադիր Կոմիտէին առաջարկւած է արդէն գործի անցնել:

Քաղաքը ունի երկու գեղեցիկ Ժողովրդական պարտէզներ, որոնցից մէկում գրւած են Ստեփան Շահումեանի եւ Սուրէն Սպանդարեանի արձանները:

Ինձ համար շատ ծանր է խոստովանիլ, որ այդ մեծ բազմութեան մէջ, քաղաքի բնակչութեան, ես չէի տեսնում մի բարձրահասակ, առոյգ, գեղեցիկ տղամարդի, մի աչքի ընկնող գեղեցկուհու:

Կարճահասակ, թուխ դէմքով, նիհար կազմւած-բով, ահա մեր Երեւանի հայութիւնը:

Եւ դա աւելի աչքի է ընկնում, մանաւանդ տաճկահայ գաղթականների մէջ: Կարծէք տաճիկները սրի են քաշել բոլոր գեղեցիկներին: Ոչ մի գեղեցիկ դէմք:

Կաղ, կոյր, չեչոտ, չլտիկ, որքան կ'ուզէք:

Մի առաւելութիւն որ ունի Երեւան քաղաքը, դա նրա ջուրն է: Յայտնի բժիշկ Լեւոն Տիգրանեանի ջանքերով քսան տարի առաջ, չինւած է մի գեղեցիկ ջրանցք, որով քաղաքը իր ջուրը ստանում է

Արագածի լեռների վրայ գտնուող «Գրըխ-բուլաղի»* լեռնային ջրն՝ աղբիւրներից:

Սառը, մաքուր, այդ հիանալի ջուրը մի մեծ բարիք է քաղաքի համար:

Ամառը եւ կարգացի, որ քիմիական վերլուծութեան ժամանակ, յայտնւել է, որ առուի եւ քաղաքի ջրերի մէջ, միեւնոյն քանակութեամբ վեր առած, երբ մէկում եղել է հարիւր հազարաւոր միքրոպներ (ճիշդ թիւը չեմ յիշում) Գրըխ-բուլաղի ջրում եղել են նրանք միմիայն... երեք հատ:

Շատ քիչ քաղաքներ, ոչ միայն Ռուսաստանում, այլ նոյն իսկ ամբողջ երկրաշնորհի վրայ կարող են պարծենալ մի այդպիսի ջրով:

Թէ ինչ բարերար աղբեցութիւն է ունեցել այդ ջուրը քաղաքի բնակչութեան համար, այդ ցոյց է տալիս այն փաստը, որ նրան քաղաք բերելուց յետոյ, սովորական մահացութիւնը Երեւանում, իջել է մօտ տասն անգամ:

Կան վիճակագրական տւեալներ:

* * *

Կեանքը Ալեքսանդրապոլում, նոյնն է ինչ որ Երեւան, սակայն որպէս աւելի բարձր դիրք ունեցող, նրանում իր շրջակայքով չեն մշակւում եւ չեն էլ կարող մշակւել ոչ խաղող, ոչ բամբակ եւ ոչ էլ մրգեղէն:

Ալեքսանդրապոլը ամառը գուրկ է սեպհական մրգից: Նշանաւոր «միրչյուկը» (գոշար) ահա նրա միակ միրգը:

Շինարարական աշխատանքները սոյտեղ, որ-պիսին է փողոցների եւ խճուղիների մաքրելը եւ կարգի բերելը կատարւում էր եւ այնտեղ նոյն թա-

* «Քառասուն աղբիւրներ» քուրբերէն:

փող ինչ որ եւ երեւանում:

Քաղաքը ունի մի շարք գեղեցիկ տներ, եւ սեպ-
հական թատրոնական շէնք:

Բնակարանային հարցի նույն դժուարութիւնը:

Կարսի հետ քաղաքը յարաբերութիւն ունի շա-
բաթը մի անգամ երկաթուղու գծով:

Լէնինի մահանից յետոյ, քաղաքը ի պատիւ
նրա վերանաւանւած է «Լէնինական»:

* * *

Սեւանայ լճի ափի մօտ, գտնւում է Նոր-Բայա-
զիտ քաղաքը:

Դա մի շատ յետ ընկած աւան էր պատերազմից
առաջ եւ իր ամբողջ գաւառով, ունէր 9 դպրոց մի-
այն:

Այժմ նա ունի 41 հայկական, 7 թրքական եւ 2
ռուսական դպրոցներ:

Շինւում էր ելեքտրակայարան: Տեղական գոր-
ծունեայ ոյժերից մէկն է՝ նախկին Կարսի եւ Ատրը-
պատականի յայտնի առաջնորդ Եղիշէ Վրդ. Մու-
րատեան, որ դեռ պատերազմից առաջ, դէն դրեց
Փարաջան, ամուսնացաւ եւ Սեւանի մօտ իր գիւղա-
տընտեսական ֆիրման բանալով, սկսեց պարապել
գիւղական աշխատանքով:

1917ին գալով Աստրախան ձեռք բերեց մի չո-
ղեմակոյկ, մեծ դժուարութեամբ տեղ հասցրեց նը-
րան, եւ երբ մի քանի ամիսների շարժարանքից յե-
տոյ, ջուրն էր քցել նրան «Աշոտ Երկաթ» անունով,
վրայ հասաւ տաճկական արշաւանքը, որ անցնելով
այդ կողմերով, քար ու քանդ արաւ ամէն ինչ:

Երկրում խաղաղութիւն տիրելուց յետոյ, նա-
ւակը, որի պղնձէ մասերը գողացել տարել էին, եւ
մեքենան վնասել, Մուրատեան նորից ջանք է թա-
փում նորոգել եւ գործի դնել:

Այժմ Սեւանայ լճի վրայ կան երկու չողեմա-
կոյկներ, որոնք 1923 Մայիսից սկսած, կանոնաւոր
հաղորդակցութիւն ունեն լճի հարաւային եւ արեւել-
եան ափերի եւ մասնաւորապէս Նոր-Բայազիտի հետ:

Երկուսն էլ կառավարութեան ձեռքն է:

Դրանցից մէկը յիշածս Մուրատեանի «Աշոտ
Երկաթ»ն է, միւսը «Լուկաշին» չողեմակոյկը, որ
Ք. Հ. կառավարութիւնը ձեռք է բերել յետագա-
յում:

Վանքը Սեւանայ լճի վրայ դեռ եւս կայ: Նրա
չինութիւնների լաւ մասը, որպէս ազգային սեպհա-
կանութիւն, ծառայում է այժմ, որպէս հանգստեան
տներ, հիւանդ բանւորների եւ ծառայողների հա-
մար, որոնք ամառը գալիս են այդտեղ հանգստա-
նալու:

Առաջան մի շարք սեպհական հարկատու գիւ-
ղերը վանքը չունի:

Չողերը բաժանւած են գիւղացիներին: Զկան
նաեւ ուխտաւորների նախկին խմբերը: Վանքում
մնում են միայն մի երկու վանականներ, որոնք այդ
հնադարեան վանքի ամբողջ միաբանութիւնն են
կազմում այժմ:

Լճի ափին ապրող Մալականներից** մեծ մասը
թողել է իր հողերը եւ անցել Ռուսաստան: Մնացել
են շատ քիչերը: Հեռանալու գլխաւոր պատճառ ե-
ղել է հետեւեալը:

Զարական կառավարութիւնը քչելով Ռուսաս-
տանից այդ աղանդաւորներին եւ տեղաւորելով նը-
րանց առանց այն էլ մեր հողագործի գիւղացիների
հողերի վրայ, տեւել էր նրանց աւելի շատ հողաբա-
ժին, քան չնչի հաշւով, մերոնք ունէին:

Երբ Ք. Հ. կառավարութիւնը սկսեց հողը բա-

** Ռուս աղանդաւորներ:

ժանել բոլորին միահաւասար, առանց խտրութիւն դնելու թէ ով ինչ ազդութեան է պատկանում, այդ երես առած գիւղացիք, իրենց զրկւած համարելով, թողին հեռացան Ռուսաստան:

Կար եւ երկրորդ պատճառ:

Դա կրօնական հալածանքի դադարելն էր ամբողջ Ռուսաստանում եւ աղանդաւորներից շատերը, որոնք որպէս աքսոր ապրում էին մեր երկրում, հասկանալի է, որ ներկայ պայմաններում կ'ցանկանային իրենց հայրենիքը վերադառնալ:

* * *

Մի սիրուն, փոքրիկ, բարեչէն քաղաքի տպաւորութիւն է թողնում նաեւ ծաղիկների եւ ծառերի մէջ թաղւած Ձալալ-Օզլին, որի անունը նոյնպէս փախւած է «Ստեփանաւան»ի ի պատիւ երկար տարիներ աշխտեղ ապրած Ս. Շահումեանի:

Ունեն թատրոն, ակումբ, ելեքտրական լոյս:

Նոյնն է եւ Ղարաֆիլիսան: Այդ հիանալի ամառանոցը ունի նոյնպէս ելեքտրական լուսաւորութիւն, համեմատաբար մաքուր փողոցներ, եւ քաղաքի կենտրոնում սիրուն ծաղկանոց:

2.

ԻԶՄԻԱԾԻՆՆ ՈՒ ԻՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գալ Հայաստան եւ չլինել էջմիածնում, դա միեւնոյն է լինել Հոռոմում եւ Պապին չտեսնել:

1920 Դեկտեմբերին, երբ կառավարութիւնը Հայաստանում անցնում է բոլշեւիկներին, նրանք նոյն ամսի 17ին մի դեկրետով, էջմիածնի վանական ճեմարանը, հնադիտական եւ ազգադրական թանգարանները, մատենադարանն ու տպարանը, որպէս

ընդհանուր պետական նշանակութիւն ունեցող հիմնարկութիւններ, յայտարարում են Հայաստանի աշխատաւոր ժողովուրդի սեպհականութիւն եւ ենթարկում ժողովրդական Կոմիսարիատի իրաւասութեան, նշանակելով իրենց կողմից մի կոմիսար, որի ղեկավարութեամբ պիտի վերակազմէին նրանք:

Պետականացում են Հոփսիմէի վանքը, Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները յարակից շինութիւններով ու գոյքերով, էջմիածնի նոր վեհարան կոչւած շինութիւնը, վանական նոր հանրակայանը իր կահաւորութեամբ:

Յանձնարարում է Լուս. Ժող. կոմիսարիատին վերակազմել էջմիածնի կուլտուր-պատմական հաստատութիւնը, որ նպատակ պիտի ունենայ, գիտական հիմքերի վրայ դնելու Հայաստանի ժողովրդի կուլտուրական ուսումնասիրութեան գործը եւ միաժամանակ մասսաների սեպհականութիւնը դարձնել հնութեանց բոլոր այն յիշատակարանները, որոնք գիտնական եւ գեղարեստական արժէք ունեն եւ կարող են աղբիւր դառնալ կուլտուրական նոր արժէքների ստեղծագործութեան:

Այդպիսով հիմք է դրւում էջմիածնի կուլտուրական հաստատութիւնը, որի իրաւասութեան են յանձնում մատենադարանը, թանգարանը, ընթերցարանը, վանական հանրակայանները, Հոփսիմէի վանքը եւ Զուարթնոց աւերակները:

Փետր. 2ին այդ հաստատութեան անդամներ են նշանակւում Լեւոն Սարգսեան, Երանդ Տէր Մինասեան, Սենեքերիմ Տէր Յակոբեան եւ Լէոն Լիսիցեան:

Մինչդեռ հաստատութեան գրական խումբը, ըզրադւած էր կազմակերպչական աշխատանքով, իրենց հետ ունենալով եւ նոր աշխատակիցներ՝ Ար-

չակ Բարխուտարեանին, Թադէոս Աւտալբեկեանին, եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոսին, գալիս է Փետր. 17ի յեղաշրջումը, կառավարութիւնը նորից անցնում է Դաշնակցականներին եւ «Հայաստանի Փրկութեան կոմիտէի» կնքով, կնքում են բոլոր այդ սենեակները:

Թէեւ այդ նոյն կոմիտէի կարգադրութեամբ կնիքները չուտով հանում են եւ խումբին առաջարկում է շարունակել իրենց աշխատանքը, սակայն այդ խմբից էջմիածնում մնացած է եղել միմիայն Սենեքերիմ Տէր Յակոբեան:

1921 Ապրիլին Խ. Իշխանութեան վերականգնմամբ վերահաստատուում է նաեւ հաստատութիւնը իր օրինական սահմաններում:

Հրաւիրւում են նոր անդամներ՝ Լէօ, Աճառեան, Դաւիթ Անանուն, ճարտարապետ Թորոմանեան եւ Զուրար:

Հաստատութիւնը մինչեւ այժմ հրատարակել է չորս գիրք:

1.— Գիրք պատմութեան Շապհոյ Բագրատունոյ: Աշխատ. Մեսրոպ Եպիսկոպոսի:

2.— Հայ-Ռուսական օրիէնոացիայի ծագման խնդիրը: Պատմաքննական ուսումնասիրութիւն Աւետ Յովհաննիսեանի:

3.— Արրահամ Խոստովանողի վկայք արեւելից: Թարգ. ասորերէնից Գայուստ Տէր Մկրտիչեանի:

4.— Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը: Դ. Անանունի:

Հաստատութիւնն ունի եւ իր պարբերական հանդէսը (օրտեղից եւ քաղում եւ իմ տեղեկութիւնները):

1922 Մայիս 11ից հաստատւած նոր կանոնադրութեամբ, Հաստատութիւն անւանւում է նոյն թւից «Հայաստանի Գիտական Հաստատութիւն»:

Ես հիմ կարող իմ առանձին հիացմունքը չյայտնել մատենադարանի կառավարիչ Սենեքերիմ Տէր Յակոբեանի մասին:

Նա արեւմտահայ է: Գիտէ մի քանի լեզուներ եւ այս մի քանի տարում մատենադարանը խոչալական կարգ ու կանոնի է դրել:

Նա կարգի է բերել էջմիածնի արխիւը: Ունի շատ սիրելի վերաբերմունք դէպի բոլոր նրանց, որոնք այցելում են էջմիածնի այդ հիմնարկութիւնները, հետաքրքրւում են նրանցով կամ օգտւում են իրենց գրական աշխատանքների համար:

ՎԱՆՔԸ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

Երեւանից 18 վերստի վրայ, բաւականին լաւ խճուղիով միացած, գտնւում է Վաղարշապատը էջմիածնի վանքով:

Արարատի ոտքերի տակ ապաստանած այդ հրնադարեան տաճարը, որ դարերի մի երկար շրջանում, ականատես է եղել Հայ ազգի անթիւ տառապանքներին, չէր կարող մի որոշ պատկառանք չադրել ամէն մի հեռուից եկող հայի վրայ, ով էլ ուղում է նա լինէր, հաւատացող կամ ոչ, այդ միւսնոյն է:

Վանքը շրջապատւած է այժմ մի շարք նոր եւ կիսաւարտ շինութիւններով: Դրանց մէջ իր գեղեցկութեամբ աչքի է ընկնում վանքի նոր մատենադարանը, շինւած 1908—11ին, Մեսրոպ Եպիսկոպոսի ծրագրով եւ ջանքերով:

Նա բոլորովին աւարտած է: Կառուցւած է սրբաւարաշ քարերից: Սրահներից մէկը, որ յատկապէս ձեռագրերին է յատկացրած շինւած է սիմէնթով:

Ձեռագրերին յատկացրած պահարանները ամբողջւած են պատերի մէջ եւ բոլորը երկաթից են:

Փայտի ոչ մի կտոր: Ամէն տեխնիքական յարմարութիւն ձեռք է առնւած թէ լոյսի եւ թէ խոնաւութեան վերաբերեալ, որպէս զի ձեռագրերը ազատ մնան փճանալուց:

Նրանց թիւն է 6,400:

Նրանցում, մեր ժողովրդի պատմութիւնն է կենդանի արտացոլումով:

Այդ հնութիւն շնչող կողմերը, իրենց միջի մազադաթեայ թերթերով, խօսում են այն մասին կարծես, որ այդ ժողովուրդը, որ ունի իր խոր պատմութիւնը, իրաւունք ունի ասլելու եւ... պիտի ապրի:

Մի քանի սրահներում տեղաւորւած են տպագիր գրքեր թէ հայ եւ թէ օտարազգի լեզուներով:

Բոլորովին մի առանձին սրահ մամուլի բաժինն է, ուր կան բազմաթիւ կազմած համարներ ամբողջ տարիների, թէ մեր եւ թէ Պոլսական թերթերի եւ ամսագրերի:

Մի լայն սրահ այդ շինութեան մէջ յատկացրւած է պատկերասրահի, ուր Այվազովսկու մի մեծ ծովանկարի հետ կան եւ բազմաթիւ ուրիշ նկարներ, չատերը կրօնական բովանդակութեամբ:

ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ

Աւելի անյարմար շինութեան մէջ տեղաւորւած է վանքի թանգարանը: Բաղկացած է երկու մասից, չորս սրահներով, որոնք այնքան ալ ընդարձակ չեն:

Զիպայ այդտեղ նրեւանի թանգարանի կարգ ու կանոնը:

Բազմաթիւ հնութիւններ պահարանների մէջ ածած են իրար կողքի, առանց սիստեմի, առանց համարների:

Աչքի են ընկնում ինչպիսի վարդապետի հաւա-

քածուն, որ բռնում է 20 պահարան, Գարեգին եպիսկոպոսինը 16 պահարան, Խրիմեանինը 11 պահարան, Բրօֆէսօր Մարրի, Մեսրոպ եպիսկոպոսի եւ ուրիշների 7 պահարան:

Կան հետաքրքիր հնութիւններ, կան եւ նոր բաներ:

Ասում էին, որ թանգարանը կարգի պէտք է դրւի: Առարկաները պէտք է համարադրւեն, եւ դասաւորւեն ժամանակագրական բաժանմունքներով:

Այս անգամ ես նրանց վրայ մանրամասն կանգ առնել աւելորդ եմ համարում:

ՆՈՐ ՇԵՆՔԵՐԸ ԵՒ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԸ

Աւարտած շինութիւններն են նոր հանրակայանը երկու յարկանի 18 բնակարաններով, իւրաքանչիւրը 3 սենեակից: Կիսում ապրում են վանքի հոգեւորականութիւնը, կիսում խորհրդային հիմնարկութիւնների ծառայողները:

Մի մեծ շինութիւն, որ յատկացրւած է մանկավարժանոցի:

Կիսաչէն մնում են, հսկայական մի շինութիւն սրբատաշ քարերից, երկյարկ, մօտ 60 սենեակներից եւ դահլիճներից բաղկացած: Նա շինւում էր Սանթաչեանի ծախքով, որպէս վեհարան: Եւ մի եռայարկ շինութիւն, որ շինելիս է եղել որպէս օրսերկատօրիա եւ մարմնամարզանոց:

Հին Գէորգեան ճեմարանը, ծառայում է այժմ, որպէս Վաղարշապատի 2րդ աստիճանի դպրոց:

Ճեմարանի ընդարձակ ննջարանը, որ քար ու քանդ էր եղել վերջին տարիներում, ամառը նորոգւում էր:

Այդտեղ պիտի տեղափոխուէին 800 որբեր:

Ճեմարանի բակում կանգնած են երկու արձան-

ներ, մէկը Ռ. Պատկանեանի բրոնզեայ կիսարձանը, միւսը նրա դիմաց, սպիտակ քարէ մի սիւն, որի գագաթին կանգնած է բանւորը, մուրճը ձեռքին:

Այդ արձանը կանգնեցրւած է 14 կոմմունիստներ յիշատակին, որոնք ընկել էին 21 Փետրւարի յեղաշրջման ժամանակ:

ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ԼԻՃՆ ՈՒ ԱՆՏԱՌԸ

Ճեմարանի առաջ գտնուող բակում, չկան այլեւս այն հրաշալի հնադարեան չինարիները եւ ուրիշ ծառերը, որոնք մի գեղեցիկ այգու կերպարանք էին տալիս այդ հրապարակին:

Նրանց վառել եւ աւերել էին գաղթականները: Ահա եւ Ներսէսեան լիճը:

Մի րոպէ ես ապշած կանգ առայ: Հարիւրամեայ ընդարձակ անտառը, այլեւս գոյութիւն չունէր: Նրան հիմնովին տեղահան էին արել: Անտառի տեղ ձգւում էին այժմ ընդարձակ դաշտեր ցորենով եւ բամբակով ցանւած:

Հետաքրքիր էր որ անտառը կտրեցին ոչ թէ տաճկահայ գաղթականները, որ 15 թւականից սկըսած մի քանի անգամ մեծ խմբերով եկել անցել էին Էջմիածնի վրայով, այլ թուրքական արշաւանքի ժամանակ, հենց իր Էջմիածնի հարեան, Սուրմալուի ոռոսահայ գաղթականները, իրենց շատ կարճ ժամանակայ գաղթի ժամանակ:

Նրանք կտրել էին ծառերը, ոչ թէ տաքանալու համար միայն, այլ ամենամեծ մասը տարել էին Երեւան ծախելու:

Լճի երկու ափին անցեալ դարնան երեւի տնկած են եղել նոր ծառեր, բայց անխնամ եւ անջուր մնալու պատճառով չորացել են, թէեւ առուն անցնում է կողքով:

Նկատու՞մ էր մի տեսակ ընդհանուր լքում: Նախկին կենդանութիւնը վանականների մէջ այլեւս չկայ: Կարծես այլեւս ոչ ոք նրանցից սիրտ ու գլուխ չունի այդպիսի գործերով զբաղւելու:

Լճի ափը եւ անտառը, վանքի հոգեւորականութեան սիրելի գրօսավայրերն էին մի ժամանակ: Դուք նրանց կ'հանդիպէիք այդտեղ օրւայ ամէն ժամին:

Այժմ:

Այժմ նա րոյորովին այլ պատկեր է ներկայացնում:

Չորս ամսւայ ընթացքում ոչ մի անգամ, ոչ մի հոգեւորականի եւ չտեսայ լճի ափում գրօսելիս:

Դրա փոխարէն տեղական օրիորդներն ու երիտասարդներն էին, որ խումբ խումբ գրօսնում էին այդտեղ ամէն օր:

Նոյն իսկ վանքի բակը այլեւս հին տեսարանը չի ներկայացնում: Այդտեղ դուք աւելի շուտ եւ աւելի շատ կ'հանդիպէիք այժմ խորհրդային ծառայողների իրենց պորտֆէլներով, քան վարդապետների իրենց վեղարներով:

Բակում լիքն են ծառայողների կանայք եւ երեխաներ:

Եւ վերջապէս վանքում չկան այլեւս այն թւով վեղարաւորներ որքան առաջ, նամանաւանդ երիտասարդ վանականներ:

Եւ ո՞վ է ներկայ պայմաններում գժւել վարդապետ ձեռնադրւելու:

Բոլոր կուսակիւցների թիւը Էջմիածնում հազիւ մի երկու տասնեակի հասնի:

Վանքը այլեւս չունի իր ձեռքում այն մեծ քանակութիւնը մշակելի հողերի, որ առաջ ունէր:

Ունենար էլ մշակողներ չունի:

Գրական-գիտական աշխատանքով վանքի մա-

տենադարանում ձեռագրների բաժնում աշխատում են Մեսրոպ, Գարեգին, Բագրատ եւ Գիւտ եպիսկոպոսները: Չորսն էլ հմուտ հայկաբաններ են եւ ունեն տպագրելու պատրաստ բազմաթիւ աշխատութիւններ:

Ինքը տաճարը նոյնպէս փոփոխութիւն է կրել: Ամառը, նրա փլած մի կաթողիկէն, այդ հնադարեան ճարտարապետութեան ամբողջութեան, չափազանց վնասել է: Նա դառել է կարծես մի ոտքով կաղ:

* * *

Իւրաքանչիւրին կ'հետաքրքրէր իմանալ թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունի այժմ Հայաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը դէպի վանքը եւ մասնաւորապէս դէպի Կաթողիկոսը: Արտասահմանի հայ գաղութների մէջ տարածւել են լուրեր, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հալածում է Կաթողիկոսին, վանքի միաբանութեան եւայլն եւայլն:

Սուտ եւ անհեթեթ լուրեր են դրանք, դիտում-նաւոր կերպով տարածւած:

Ոչ մի հալածանք:

Բայց եւ ոչ մի ուշադրութիւն:

Ի հարկէ մի կոմունիստական կառավարութիւնից՝ չէր կարելի պահանջել, սիրալիր վերաբերմունք դէպի մի հիմնարկութիւն, որի գոյութիւնը նրանք ոչ միայն չեն ընդունում, այլ եւ համարում են վնասակար:

Յարաբերութիւնը դէպի Կաթողիկոսը նոյնն է, ինչ որ դէպի ամէն մի քաղաքացի:

«... Կղերը, նոյն իսկ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը — ասում է Լուկաչին իր ճառերից մէկում — կրում են համահաւասար պարտականութիւն, ինչպէս ամէն մի քաղաքացի մեր երկրում եւ ենթարկւում են մեր Խորհրդային օրէնքներին»:

Յամենայն դէպս կառավարութիւնը կարելի եղածի սահմաններում կորեկտ է եղել թէ դէպի վանքը եւ թէ դէպի Կաթողիկոսը:

Բայց եղել են դէպքեր, երբ մի քանի հոգեւորականներ, իրենց անտակտ գործելակերպով, մանաւանդ արտասահմանում, գրգռել են կառավարութեան եւ զայրացրել:

Դրանցից մէկն է Ամերիկայի հոգեւոր ներկայացուցիչը:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԸ ՈՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Վաղարշապատը, որ շրջապատում է վանքին, քաղաքի է վերածւած:

Ես եղել էի այնտեղ 30 տարի առաջ: Շատ քիչ փոփոխութիւն այս երեսուն տարւայ ընթացքում:

Նոյն ցեխէ սլառերով, եւ հում աղիւններով շինւած տները, նոյն նեղլիկ եւ խորտ ու բորտ փողոցները:

Մի փողոց միայն, որ քիչ թէ շատ նման է մի բանի, ունի մի քանի քարաշէն տներ, որոնք ըստ մեծի մասամբ բոնւած են կառավարչական հաստատութիւններով:

Մի նորութիւն միայն, որ հենց առաջին հերթին աչքի էր զարկում, դա նրա փողոցների ելեքտրական լուսաւորութիւնն էր:

Մի առաւելութիւն, որ ունեն Վաղարշապատից այդ այն է, որ նրանց նոյն իսկ ամենաաղքատիկ տների առաջ կան փոքրիկ պարտէզներ, մեծ մասամբ պտղատու ծառերով:

Իւրաքանչիւր ընտանիք, բնիկ Վաղարշապատցիներից ունի իր առանձին խաղողի այգին: Այդ այգիները քաղաքից չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ են դտնւում:

Վանքն էլ ունի իր խաղողի երկու ընդարձակ այգիները, որոնք մի ժամանակ հարիւրաւոր խաղար խաղող են եղել տալիս:

Այժմ թողնւած են անխնամ, երեսի վրայ:

ԳԻՒՂԵՐԸ

Ես անցայ Վաղարշապատի գիւղերը:

Անցնում են տարիներ, անցնում են դարեր, եւ դուք ման գալով Հայաստանի գիւղերում, գտնում էք նոյնը ինչ որ առաջ էր:

Ոչ մի փոփոխութիւն: Ոչ մի նորութիւն: Ոչ մի առաջդիմութիւն:

Նոյն ցեխէ եւ քարէ գետնափոր օտաները, նոյն անդրջրհեղեղեան կահ կարասին, նիստ ու կացը:

Հենց նորերս էր, որ մի ճանապարհորդ ման գալով Ապարանի գիւղերը, իր տպաւորութիւնները նկարագրել էր «Պ. Հ.»-ի էջերում:

Այդ երկար եւ ընդարձակ յօդածից, որի վերնագիրն էր «Նամակ Քսենոֆոնեան գիւղերից», ես կ'ըրեմ մի քանի կտոր:

«Արագածի ստորոտներում, դաշտավայրի տափարակներում, գետնի երեսին, հաղիւ նշմարւում են ինչ որ խորտուրտութիւններ:

Դրանք Ապարանի գիւղերն են, որոնք իրենց բնակավայրի տեսքով, ճաշակով եւ կուլտուրայով, դեռ եւս ապրում են Քսենոֆոնեան դարերում:

«Ամենայն իրաւամբ կարելի է ասել, որ այդտեղ մարդկային մտքի եւ առաջդիմութեան էվոլյուցիան դադարել է առաջ շարժւել, սայլը կտարւել է ու այդպէս կանգնած մնացել դարերի ընթացքում:

«Ապարանի գիւղացիութիւնը մեծ մասամբ Տաճկահայաստանի Մուշի եւ Բասէնի դաւաճներից են, ուստի եւ տաճկահայ ժողովրդի լեզուն ու եալի պարերը տիրապետում են այդտեղ:

«Ապարանի գոլոնան ու դճօլը, որին իրենք նաղարայ են անւանում, յիշում են որպէս առակ:

«Դճօլը այնտեղ այնքան մեծ է լինում, որ դըռնովը չի մտնում, ուստի կտրան էրդիքը քանդում են եւ այնտեղից իջեցնում տունը:

«Պատմում են, որ դճօլը յաճախ զարկելիս, որ լինում է եալի պարի ժամանակ, ճրագը չատ անգամ հանդում է եւ տունը մնում մթութեան մէջ:

«Երբ Ապարան էք ընկնում, թւում է թէ գտնւում էք հիւսիսային բևեռում, ուր մարդկութիւնը եւ բնութիւնը տակաւին մնում են անաղարտ ստեղծագործութեան առաջին օրերից»:

Թղթակցի այդ յօդածը Ապարանի համար, յիշեցնում է ինձ, ութսունական թւականներին «Մըշակ»-ի յայտնի Ֆիլիէտօնիստ Կոօի մի սրամիտ առակը:

Մի անգամ Աստւած — ասում է Կոօն — ցանկացաւ տեսնել իր ստեղծած աշխարհը: Կանչեց Գաբրիէլ Հրեշտակապետին եւ հրամայեց նրան առաջնորդել իրեն այնտեղ:

Գաբրիէլը տարաւ նրան Ամերիկա, տարաւ Անգլիա, Շվեյցարիա, Ֆինլանտա:

Աստւած մնացել էր չւարած: Նա տեսնում էր բազմաթիւ չողենաւեր, տեսնում էր երկաթուղիներ, դրամվայ, շարժում, աղմուկ, ելեքտրականութիւն եւ ոչ մի քայլ անմշակ հող:

«Ծօ Գաբրիէլ, անիծած, էդ ուր ես բերել ինձ — դոռում է Աստւած — ես այդպիսի բաներ չեմ ստեղծեր: Տար ինձ վերջապէս այնտեղ ուր Ադամն ու Եւան ստեղծեցի»:

Եւ... Գաբրիէլը բերում է Աստծուն Հայաստան:

«Ա՛... Ի՛նչ ունեմ անելու — բացադանչում է

Աստուած ուրախացած — Այ երկիր, ինչպէս ստեղծել եմ, այնպէս էլ մնացել է»:

* * *

Այժմ միայն, սկսել է մի տենդոտ աշխատանք գիւղը լուսաւորելու:

Շինուում են օրինակելի գիւղեր, յատուկ ճարտարապետների հսկողութեան տակ, դրանցից մէկը երեւանի մօտ, «Նոր Անի» անունով, միւսը էջմիածնից վեց վերստի վրայ եւ ուրիշներ:

Կառավարութիւնը յայտարարել է, որ հանրապետութեան տասնամեակին նրա սահմաններում ոչ մի անդրադէտ չպիտի լինի:

Այսպէս էլ են Ամերիկայից տրակտորներ եւ գիւղատնտեսական գործիքներ, խոստանում են ելիք-տրոֆիքացիայ:

Մանուկ հանրապետութեան մէջ ծրագրւում են հսկայական բարենորոգումներ:

Գուցէ եւ չափազանցութիւն, բայց այդ բոլորը ցոյց է տալիս այն եռանդը, ուր մարդիկ իտէանների խորին արեւելութեան մէջ, մտածում են դրախտ դարձնել մեր երկիրը:

Անյողդողդ հաւատ դէպի դադափարի յաղթանակը, ահա թէ ի՞նչը ծնեց այդ մարդկանց:

Ի՞նչ է մնում մեզ անել:

Մեզ, մեր հայրենիքից հեռու ընկած, բայց սրտով նրան մօտիկ դադափահայերիս:

Վերջին հայկական համաժողովի ժամանակ Բարիկ ներկայացուցիչ Կարիկեան, իր ճառերից մէկում հետեւեալը ասաց:

«Միլիոններ հաւաքած ու ծախսած ենք քաղաքական եւ այլ նպատակների համար, մինչդեռ մեր գործը պիտի լինէր, երկիրը վերաշինել:

«Ծառը կենդանի պահելու համար, մենք պիտի նրա արմատը ջրենք, մինչդեռ մենք նրա արմատն ու հողը թողած, ջուրը տերեւներին սրսկել ենք:

«Մեր ազգի հիւանդութիւնն է անհատները միայն փրկել:

«Արմատախիլ մի ծառի, որքան էլ ճիւղերին խնամք տանէք, դա միեւնոյն է, նա պէտք է կորչի:

«Ասում էք որ Հայաստանը փոքր է, որ մնացորդ դադափանութեան տեղ չկայ տեղափոխելու: Սխալ է, փոքր չէ:

«Դուք ունէք տասնեակ հազարներով տեսիատին անջրդի, անպէտք հողեր, ճահիճներ, որոնք ժողովուրդին օգուտ տալու փոխարէն մալարիա հիւանդութիւնը կ'տարածեն: Պէտքական դարձրէք այդ հողերը: Չորացրէք ճահիճները, տէք ջուր գիւղացուն, հեռացրէք մալարիան եւ դուք տեղ կ'ունենաք բոլորի համար: Երկիրը տասն անգամ աւելի արդիւնք կ'տայ քան նա տալիս է հիմա:

«Առողջ մարմնի մէջ, առողջ կուլտուրայ:

«Պէտք է գերադասել տեխնիքայի զարգացման գործը, աղքատախնամութեան գործից:

«Հայրենիքի մէջ է միայն, որ մտաւորականը կարող է օգտակար լինել իր ազգին»:

Հարկ չկայ ասել, թէ որքան ճիշտ են Կարիկեանի խօսքերը:

Այդասիրական հովերով բռնւած, ութ, ինն տարի առաջ, պատերազմի սկզբին, մեզ այնպէս էին յափշտակել, որ մենք դադափահայերս, մեր ոգեւորութեան մէջ, ոչինչ չէինք խնայում:

Կենտիկ. Աստրախանում, մի օրւայ մէջ, Սեմի-նարիայի դահլիճում, «Մեր Հայրենիք»ը երգելուց յետոյ, երբ թերթը գրեց ստորագրւելու յօդուտ Թիֆլիսի կենտրոնական բիւրոյի, որ խմբեր էր

կազմակերպում կուրսի ղեկավար Հայաստան, ստորագրեցին 40,000 ռուբլի ոսկով:

40,000 ռուբլի մի քանի ժամեայ մէջ:

Այսօր նոյն գաղութը, երբ նրան ղեկավար էր Մոսկուայի, Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի ճիւղը, խնդրելով օգնելու, այն կոմիտէին, որի նպատակն է իրականացնել օգնել մեր Հայրենիքին, երբ նրա, երկրի 90 տոկոսը կազմող աշխատաւոր մասսան, չլիքները ջարդած, ազատ ու հանգիստ, մըջիւնների պէս, իր աւերակ օջախի կարկտելովն է դրադւած եւ մեծագոյն կարիք ունի օգնութեան, այդ նոյն գաղութը երեք ամսեայ մէջ հաւաքում եւ տալիս է... 40 չեքովոնեց: Մենք հայերս մի խոշոր պակասութիւն ունենք: Մենք չինում ենք եկեղեցիներ, որպէս զի նրա պատերի վրայ յաւիտեան մեր անունը կարդան: Մենք հազարներ տւել ենք անհատների, որոնք իրենց ճոճօան ֆրագներով, դալել ու փառաբանել են մեզ: Ծոյել են մեր ինքնասիրութիւնը: Մենք միլիոններ քամու ենք տւել, սին, քաղաքական նպատակների համար, որի մեծ մասը սրիկաների կոկորդն է անցել, կամ ինչպէս ասում է Կարիկեան, ջրել ենք ծառի տերեւները արմատի փոխարէն:

Ժամանակ է այժմ, որ մեր գաղութահայերի աշխատաւոր մասսան, նրա ղեկավարի մասը, օգնութեան գայ իր եղբայրներին, օգնէ նրան այն ժամանակ, երբ նա այդ անմիջական օգնութեան կարիք ունի, երբ նրա առաջ դրւած են հսկայական ծրագիրներ, որոնց յաղթելու համար, գերմարդկային ճիգեր են հարկաւոր:

Եւ կոմիտէիստ չեմ, բայց Հայաստանում անցրածս չորս ամիսը, ինձ համոզեցին, որ կոմիտէիստները ոչ միայն փրկեցին Հայաստանը, այլ միակ եւ միակ կառավարութիւնն էր, որ կարող էր եւ կարողացաւ խաղաղեցնել երկիրը, դադարեցնել ազգա-

միջեան կռիւները, դարաւոր թշնամութիւնը հարեւանների մէջ ջնջել, ձեռք տալ գիւղացուն եւ աշխատաւորին, դուրս քաշել խաւարից, եւ առանց յետին մտքերի, նրա առաջ լայն բաց անել կուլտուրայի եւ առաջդիմութեան դռները:

Թող վաղը փոխի սովետական իշխանութիւնը Ռուսաստանում, եւ Միլիկովները նորից բռնեն իրենց աթոռները — ինչպէս ասում է Գ. Չալսուէան — Հայաստանը նորից կ'դառնայ Ռուսաստանի ծայրագաւառներից մէկը, ուր նոր Գալիցիներ, նրա գլխին նորից կ'իսպառն իրենց զգուշի եւ կործանարար խաղերը:

Ոչ մի հայ, որին իր հայրենիքի շահը աւելի թանկ է, քան իր անձնականը, թող այդ ոչ մի բոլէշմոնայ:

Երբ մենք, երկրագնդի չորս կողմը ցրւած, հայրենիքից հեռու, բայց սրտով նրան մօտիկ, հայ աշխատաւոր մասսաներս, կ'զանք մեր արիւնքամ եւ նոր ոտքի կանգնող մեր հայրենիքին օգնելու իր ճգնաժամի ժամանակ, նրա այս նեղ օրերին, մենք շատ չի անցնի կ'ունենանք մի չէն ու բարեկեցիկ հայրենիք, որին եթէ Աստուած, Գաբրիէլի հետ միասին, կ'զայ նորից մի անգամ տեսնելու, այլեւս չի բացազանչի. «Մնացել է այնպէս, ինչպէս ստեղծել եմ»:

Ասենք չեմ էլ կարծում, որ Աստուած, այդ սրբալի քայլը անի, շատ լաւ հասկանալով, որ այս անգամ Հայաստանում նա կարող է բնկնել այնտեղի կոմունիստների ձեռքը, եւ հազիւ թէ կարող կ'լինի հեշտութեամբ իր օձիքը նրանցից ազատել:

ՎԵՐԱԴԱՐՁՈՂ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ
ՄՆԱՑԱԾ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թէ Դաշնակցական կառավարութեան ժամանակ, եւ թէ նրանցից առաջ, սկսած 1905 թւից, ազգամիջեան կռիւներն պատճառով, երկրից քչեցին կամ հեռացան կամովին մեծ թիւ մուսուլմանների թէ գիւղացիներից եւ թէ քաղաքացիներից:

Վերջին տարիները իմ կառավարութեան հաստատմամբ, մի փոքր մասը դրանցից սկսեց վերադառնալ:

Ընդհանուր շինարարական եւ հողարաշխական իր գործունէութեան առաջին շրջանում, Հայաստանի կառավարութիւնը ոչ մի խտրութիւն չէր դրնում հայի, մուսուլմանի կամ մի ուրիշ ազգի պատկանողի մէջ:

Սակայն էլ ստանում էին հողի իրենց բաժինը: Մուսուլման գիւղացին ազատ կարող էր տեղաւորւել իր տնում, իր գիւղում, եթէ նա մնացել էր:

Այժմ Հայաստանում այլեւս ազատ հողեր չկան: Չկան նորեկների համար, հայ լինէին թէ մուսուլման, այդ միեւնոյն է:

Չեն լինի մինչեւ ճահիճների ցամաքեցնելը, ջրանցքների անցնելը եւ այլն:

Արտասահմանում մնացած գաղթականութեան մնացորդների մասին, քանի որ առ այժմ նրանց Հայաստանում հնարաւորութիւն չկայ տեղաւորելու, Հայաստանի իմ իշխանութիւնը անցեալ տարի բանակցութեան մէջ էր մտել Ռուսաց կառավարութեան հետ:

Վերջիններս համաձայնել էին նշանակել նրանց համար հող, Կուբանեան շրջանում, ուր այժմ հա-

րիւր հազարից աւելի հայ բնակչութիւն կայ արդէն, մեծ մասը գաղթականներից:

Այդ որոշման դէմ արտասահմանեան հայ գործիչներից մի քանիսը բողոքել էին:

Մինաս Չերազ գրել էր մի յօդւած.

«... Ինչներուս է պէտք Քուբանը, երբ մեր գաղթական հայը չի լսի այնտեղ, էջմիածնի մայր տաճարի զանգակների քաղցրահնչիւն զօղանջը, չի չնչի Հայաստանի օդը, չի խմի նրա անուշահամ ջուրը... եւ այլն»:

Մի շատ կծու եւ հեգնական պատասխան էր տւել նրան պաշտօնական «Խ. Հ.» թերթը, իր առաջնորդողներից մէկում:

«Ուրեմն ձեզ համար պարոնայք Չերազ եւ նրմաններ, աւելի լաւ է, որ նրանք, այդ գաղթականները, հարիւր հազարի մօտ որբեր, տարւեն Յունաստան որպէս ազախիւններ ու ծառաներ, տարւէին Կալիֆօրնիա պլանտացիաներում անասունների պէս աշխատուելու եւ ոչնչանալու, ինչ որ իրականութեան մէջ, ցաւօք սրտի, տեղի է ունենում, քան թէ նրանք ազատ Ռուսաստանի հողի վրայ աճէին ու զարգանային թէ ֆիզիքապէս եւ թէ տնտեսապէս:

«Ո՞րն է գերադասելին»:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՐԱՂԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջ քան թէ ես կ'վերջացնէի իմ տեսութիւնը Հայաստանի մասին, ես չեմ կարող մատնացոյց չանել նաեւ մի անդնահատելի օգնութեան եւ բարիքի մասին, որ Սովետական Ռուսաստանը արեց Հայերիս համար:

Դա լեռնային Ղարաբաղի ազատութիւնը, նրա ինքնավարութիւնն էր, որ նա տւեց մեզ:

1919—20 թւականների ընթացքում Դաշնակցա-

կանները ոյժով կամենում էին միացնել Ղարաբաղը Հայաստանին:

Այդ արիւնահեղ ընդհարումները մեր խմբերի եւ թուրքերի մէջ, որ արեւան եւ կրակի ասպարէզ էին դարձրել այդ դժբախտ երկիրը, վերջացան մի սոսկալի կոտորածով:

1920 թւի Մարտին, Սովետական զօրքերի Բազու մտնելուց երեք ամիս առաջ, Ազրբէյջանի թուրքերը իրենց գեներալ Նահանգապետ Սուլթանովի գլխաւորութեամբ, մտան Ղարաբաղ եւ մի ահռելի ջարդ տւին հայերին:

Շուշին կապեցին նրանք թնդանօթի եւ հողի հաւասարեցրին:

Սովետական կառավարութեան Ազրբէյջանում հաստատւելով, երկիրը խաղաղեց թէեւ, բայց Ղարաբաղը մնում էր դարձեալ Ազրբէյջանի տերիտորիայում: Հայ ժողովուրդը իրեն հանգիստ չէր ըզրում:

Այն, ինչ որ Դաշնակցականները այդքան արիւն թափելով չկարողացան, Ս. Հ. ը ձեռք բերեց իր մի խօսքով:

Ղարաբաղը այժմ կազմում է ինքնուրոյն կառավարութիւն, որի մայրաքաղաքն է այժմ «Ատեփանաւանը», նախկին Սանքեանդին, Շուշիի մօտ:

Այդտեղ հրատարակուող «Սորհրդային Ղարաբաղ» թերթում, տպագրւած էին նրա նոր հայ կառավարիչների, կոմիսարների պատկերները:

Բոլորը աշխոյժ երիտասարդներ:

Թերթը գրում էր թէ ինչպէս ուժեղ թափով ըսկըւել են այնտեղ շինարարական եւ կուլտուրական աշխատանքները:

Կարգերը նոյնն են ինչ որ Հայաստանում: Ամէն տեղ միմիայն հայերէն լեզուն: Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները մօտենում են Հայաստանին, նոր

Բայազետի մօտ եւ նրանց իրարից բաժանող տարածութիւնը 25 վերստաչաք մի չըջան է:

Ս. Հ. կառավարութիւնը ամէն օգնութիւն անում է իր փոքրիկ քրոջը: Ուղարկւում են գրքեր, ուսումնական պիտոյքներ, եւ ինչին որ նրանք պէտք ունեն:

Ղարաբաղցիք ամբողջ Անդրկովկասում յայտնի են իրենց ժրջանութեամբ, եռանդով եւ գործունէութեամբ:

Նրանք շատ շուտով — ես այդ համոզւած եմ — կ'ըժչկեն իրենց վէրքերը, կ'կարկտեն իրենց քանդւած բայց գեղեցիկ օջախն ու հայրենիքը եւ նորից իրենց հոգարտ ու բարձր լեռների վրայ, կ'հնչեն նրանց ուրախ լեռնական երգն ու պարը, թառն ու քեամանչան:

Երկու խօսք էլ Հայաստանի զինուորականութեան մասին:

Թւեր ես չեմ կարող տալ:

Զինուորական կենտրոնական կառավարութիւնը ամբողջ Փետերացիայի համար թիֆլիսն է: Զինւորները Հայաստանում, ինչպէս եւ ամբողջ Անդրկովկասում հագնում են միեւնոյն հագուստը, ինչ որ լնդունւած է ամբողջ Ռուսաստանում:

Նոյն կապան, կարմիր աստղով եւ նոյն համազգեստը:

Հագւած են բոլորը մաքուր: Լեզուն եւ կամանդան հայերէն: Բաւականին լաւ տեսք ունեն: Երեւանի զինուորականութիւնը ամբողջապէս գրեթէ հայեր են: Կան շատ Ղարաբաղցիներ: Ալեքսանդրապոլի չըջանում զօրքերի շարքերում կան եւ բաւականին Ռուսեր:

Զօրախմբերը իրենց գրօսանքներին երգում են միմիայն հայերէն զինուորական երգեր: Դրօշակներն էլ Հայաստանում ամէն տեղ միայն կարմիր քաթա-

նը չէ: Նրա վերելի մասում, կողքից Ս. Ս. Ս. Փ. է, իսկ ներքեւում, մուրճի եւ մանգաղի տակ երկու Արարատը, որի միջից երեւում է ծագող արեգակը: Դա Հայաստանի պաշտօնական Զինանշանն է, որ ընդունւած է բոլոր հիմնարկութիւններում:

ԽՈՐՀՐԳ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ծանօթանալ այժմ Խ. Հ. ի կառավարութեան կազմի հետ:

Իմ տեղեկութիւնները վերաբերում են 1923ին, որը կարծեմ նոյնն է եւ այժմ:

Խ. Հ. ի կառավարութեան Ժողովրդական Կոմիտեաների նախագահն է Սարգիս Սրապիօնեան — Լուկաչին, որ ընտրւել է այդ պաշտօնում 1922 Յունիս 14ին: Գիւղացու որդի է: Ծնւել է 1884 թիւն, Նոր-Նախիջևանի Թովթի հայ գիւղում:

Աւարտելով Բագուի գիմնադիոն, մտել է Պետերբուրգի համալսարանը եւ 1910ին աւարտել իրաւաբանական բաժինը:

Նա բոլշեւիկ է 1905 թիւց: Զարական կառավարութիւնը նրան երկու անգամ կալանաւորել է, փախել է արտասահման:

1910ին նորից անցնում է Ռուսաստան եւ շարունակում իր յեղափոխական գործունէութիւնը:

Ասֆանազ Մուաւեան. — Լուսաւորութեան կոմիտե: Ծնւած է 1886ին, Գանձակում: Միջնակարգ ուսումը ստացել է Գէորգեան ճեմարանում, բարձրագոյնը Պետերբուրգի համալսարանի պատմագիտական ֆակուլտետում:

Բոլշեւիկ է 1905 թիւց:

Խմբագրած է մի շարք թերթեր Բագուում եւ Թիֆլիսում:

1920ին Յունվարին Դաշնակցականների Ժամա-

նակ, ձերբակալւած է երեւանում եւ աքսորւած Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Արամայիս Երզնկեան. — Հողագործութեան կոմիտե: Ծնւել է 1879ին Հաղբատ Լօռիում: Միջնակարգ ուսումը ստացել է Ներսէսեան դպրոցում, բարձրագոյնը Ժրնէվի համալսարանում, ուր լսել է դասախօսութիւններ հասարակական գիտութիւններից: Աշխատել է կուսակցութեան զանազան օրգաններում:

Սիւմեոն Կապրեան. — Առողջապահութեան կոմիտե: Բժիշկ:

Բալեան. — Ժողովրդական Տնտեսութեան կոմիտե: Ունի համալսարանական կրթութիւն, (էկոնոմիստ):

Դանուշ Շահվերդեան. — Արդարադատութեան կոմիտե: Ունի համալսարանական կրթութիւն, (իրաւաբան):

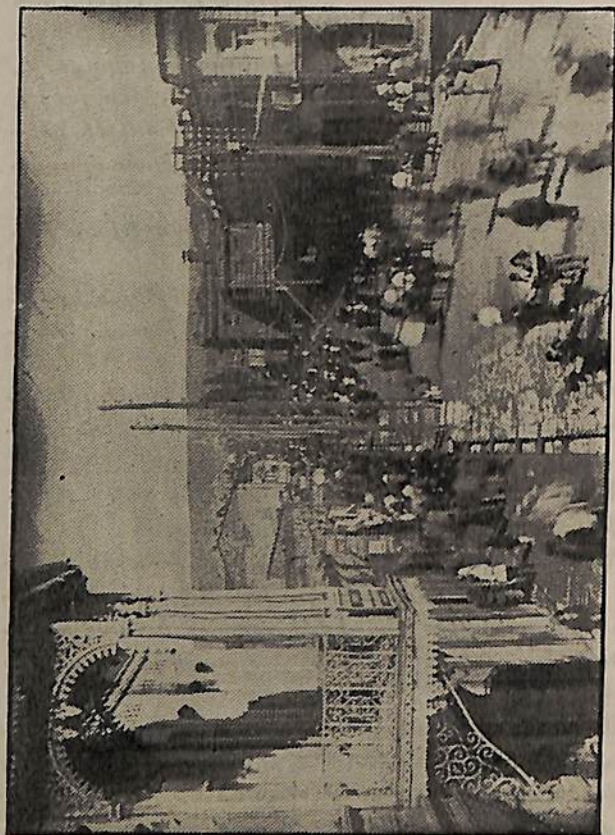
Փիրգուլեան. — Բանւոր-Գիւղացիական տեսչութիւն: Ունի միջնակարգ կրթութիւն:

Զինւորական, Ծինանսական, Արտաքին Գործոց, Փօստ հեռագրական կոմիտեաներ չկան: Ներանք միացած են Անդրկովկասեան կառավարութեան կենտրոնի հետ, ուր Հայաստանը ունի իր լիազօրները:

Արտասահմանում Հայաստանը ունի իր ներկայացուցիչները ուսական ներկայացուցչութեան կից: Բաղաքական խնդիրներում, նրանք ենթարկւում են ուսական ընդհանուր օրէննոսացիային:

Ներքին գործերում, նրանք անկախ են:

Անդրկովկասեան Ֆետերացիան Մոսկուայում ունի յատուկ ներկայացուցչութիւն, որի մէջ Հայաստանի ներկայացուցիչն է Ս. Տէր Գաբրիէլեան:

ՆՅՈՒՆԻ ՍԵՐԱՍԻՆ ՓՈՂՈՑԸ

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

AMERICAN LIBRARY
100 N. 4th St.
St. Paul, Minn.
100 N. 4th St.
St. Paul, Minn.

900

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0374542

